

HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

Marina Warner:
**De mythe
is vaak sterker
dan de waarheid**

NUMMER 8
SEPTEMBER
1993
PRIJS: F 4,75

HUMANIST

IS EEN UITGAVE VAN HET
HUMANISTISCH VERBOND

48-STE JAARGANG
NUMMER 8
SEPTEMBER 1993

Redactie-adres:
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Tel.: 030 - 318145.

Redactie-secretariaat:
Alice Dessens (tst. 307)

Kantooradres:
Nieuwegracht 69A,
3512 LG Utrecht.
Fax: 030 - 367104

Redactie:
Mirre Bots (a.i.)
Hes van Huizen (hfdred)

Vormgeving:
Hes van Huizen
Rik Tazelaar (Studio ID)

Prepress/Lithografie/Druk:
Brouwer Offset Utrecht BV

Redactiecommissie:
Peter Heisterkamp
Hans Martens
Bram Roozendaal
Marc Hermesen
Sideke Schilthuis

Abonnement:
Een jaarabonnement kost f 37,50
Bel 030 - 318145 (Toestel 318)
Leden van het
Humanistisch Verbond
ontvangen het blad gratis.

Advertentietarieven:
De tarieven van september 1993
zijn van kracht. Informatie is op
aanvraag verkrijgbaar.

Foto omslag:
ABC Press

**HET VOLGENDE
NUMMER**
VERSCHIJNT BEGIN OKTOBER.
KOPIJ VOOR DIT NUMMER
MOET UITERLIJK 13 SEPTEMBER
IN HET BEZIT VAN DE REDACTIE
ZIJN

(Ingezonden mededeling)

*Internationale
School voor
Wijsbegeerte*

Programma september

10-11 september
Over Heidegger gesproken

18-19 september
Zingeving in filosofisch perspectief

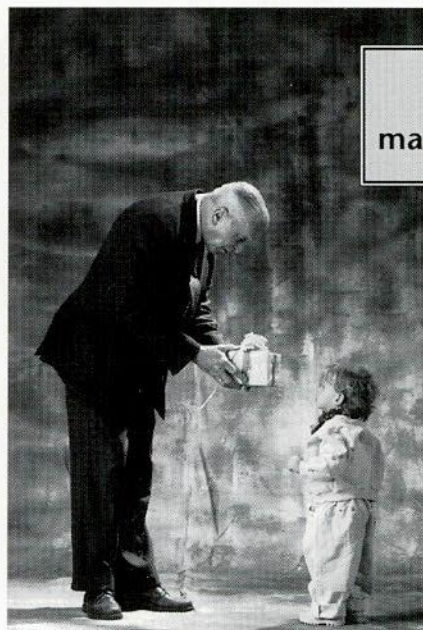
21-22 september én 15-16 november
Met kracht van argumenten

25-26 september
Ouder worden zonder vast bestek

Vraag nu vrijblijvend het volledige
najaarsprogramma op!

ISVW, Postbus 216,
3800 AE Amersfoort
tel. 033 - 650700

(Ingezonden mededeling)

**U kunt het niet meenemen,
maar u kunt er wel veel mee doen.**

"Je kunt je geld toch niet meenemen" is een
geveugeld woord. Maar waarom zou u dat ook
willen, als u er tijdens uw leven nog zoveel mee
kunt doen. Zodat u nog kunt zien hoe nuttig
het wordt besteed.

Als u een schenking doet, betekent dat geld
geven aan een doel waar
u achter staat. Als u
het humanisme een
warm hart toe draagt,
denk dan eens over een
schenking aan het
Steunfonds Humanisme.
Vraag eens om informatie.

**STEUNFONDS
HUMANISME**
POSTBUS 114, 3500 AC UTRECHT
TELEFOON 030 - 31 81 45
BANK C&E 69.97.13.889

GIRO 6168

Ja, ik wil meer informatie over een schenking aan het Steunfonds Humanisme.

Naam:

Telefoon:

Adres:

Postcode:

Woonplaats:

In een envelop zonder postzegel zenden naar:

Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 2181, 3500 AC Utrecht

In dit nummer

Marina Warner

Mythen blijken vaak sterker dan de waarheid. En fantasie neemt een veel grotere plaats in ons leven in dan we denken. Dat is de stellige overtuiging van de Engelse schrijfster en historica Marina Warner, die nogal wat tegendraadse boeken op haar naam heeft staan. Een gesprek met een schrijfster die in haar boeken vooroordelen en clichés graag ontzenuwt.

Pagina's 10 t/m 14

Over de Cosa Nostra verschijnen de laatste tijd talrijke publikaties. Ook enkele ex-mafiosi doen een boekje open over de ongeschreven regels en wetten die de 'mannen van eer' erop nahouden.

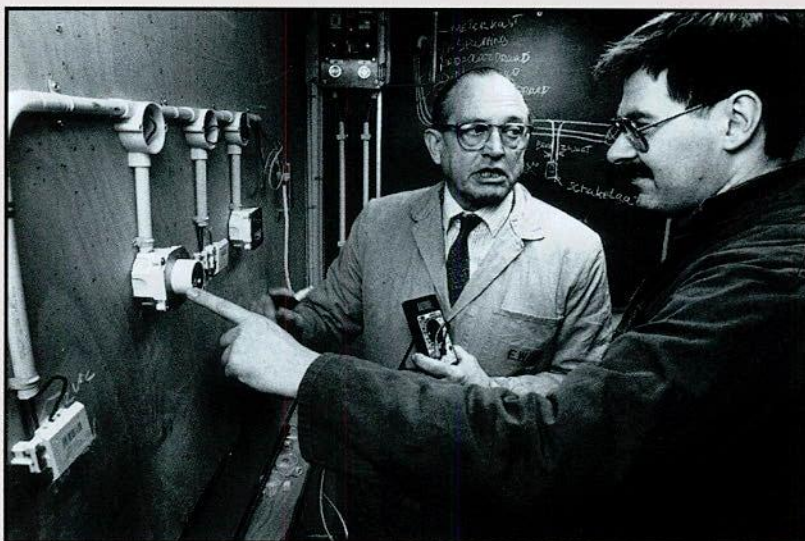
Pagina's 16 t/m 18

De praktijken van de Cosa Nostra

De succesformule van Gilde

Gilde, waarin ouderen hun kennis en levenservaring ter beschikking stellen van de maatschappij, is in tien jaar uitgegroeid tot een fenomeen. In meer dan 100 plaatsen in ons land zijn ouderen in Gilde actief. Gilde Amsterdam was echter de voortrekker en ontwikkelt ook vandaag de dag nog steeds nieuwe projecten. Over een succesformule, waar de tijd blijkbaar rijp voor was.

Pagina's 19 t/m 21

Ons is nie almal so nie

De roman 'Ons is nie almal so nie' van de Zuidafrikaanse schrijfster Jeanne Goosen is een poging om in het reine te komen met het racistische denken waarmee vrijwel alle blanke Afrikaanders zijn opgevoed.

Pagina's 22 en 23

En verder nog

Brieven op pagina 4
Opinie op pagina's 6/7/8
Wereldse Zaken op pagina 9
RTV-programma's op pagina 26

Brieven zijn welkom.
Houdt u het wel kort. De
redactie behoudt zich
het recht voor om
brieven in te korten of
niet te plaatsen.

Intolerantie

Wij willen reageren op het interview met Anil Ramdas in het zomernummer van de Humanist. Ramdas beschrijft zijn eigen achtergrond, waarin veel verschillende elementen zitten, heel genuanceerd en constateert terecht dat in elke gemeenschap veel verschillen en misverstanden bestaan. Twee pagina's verder laat hij dit uitgangspunt echter geheel varen. Zo beweert hij over de Rushdie-affaire dat de moslimgemeenschap bereid was om zich achter de fatwah van Khomeiny te scharen. Een dergelijke grove generalisatie van één miljard mensen doet deze groep geen recht en is zelfs een belediging aan het adres van de moslims die niets met Khomeiny te maken willen hebben. Te vaak wordt de islam met fundamentalisme geassocieerd en ook Ramdas maakt zich hier schuldig aan. Toen een aantal maanden geleden in India onder aanvoering van fundamentalistische hindoeleiders een moskee verwoest werd, waarbij vele doden vielen, zou het ook ontoelaatbaar geweest zijn om te beweren dat de hele hindoe-gemeenschap (750 miljoen mensen) zich achter deze actie stelt. Dat iemand zich tegen elke vorm van fundamentalisme keert kan ik begrijpen; maar hoe kan iemand elke vorm van tolerantie tegenover andere culturen verliezen? Is intolerantie juist niet verbonden met fundamentalisme? Een dergelijke bewering heeft volgens mij weinig te maken met het universeel humanisme dat Ramdas aanhangt.

Mithu Choudhury en Irma Janssens (Groningen)

Vergrijzingsbelasting (2)

In het julinummer van de Humanist verscheen een ingezonden brief van Ico van der Willik, waarin deze op ongenueanceerde wijze de alternatieve studiefinancieringsplannen van de Jonge Humanisten beschreef. Het bestuur van de Jonge Humanisten kan zich hierin niet vinden en wil hierbij graag de juiste versie van het alternatieve JH-plan weergeven.

Het alternatieve plan van de JH behelst het volgende: *Ouderenfonds*. Naar de mening van de JH is ouderafhankelijkheid van volwassen studenten ongewenst. Het feit dat twee derde van de ouders niet aan zijn verplichtingen voldoet onderstreept deze stelling. De JH stellen voor ouders van studenten vanaf 18 jaar extra te belasten naar het gemiddelde bedrag dat studenten nu als ouderlijke bijdrage zouden moeten ontvangen. Deze belasting kan naar draagkracht

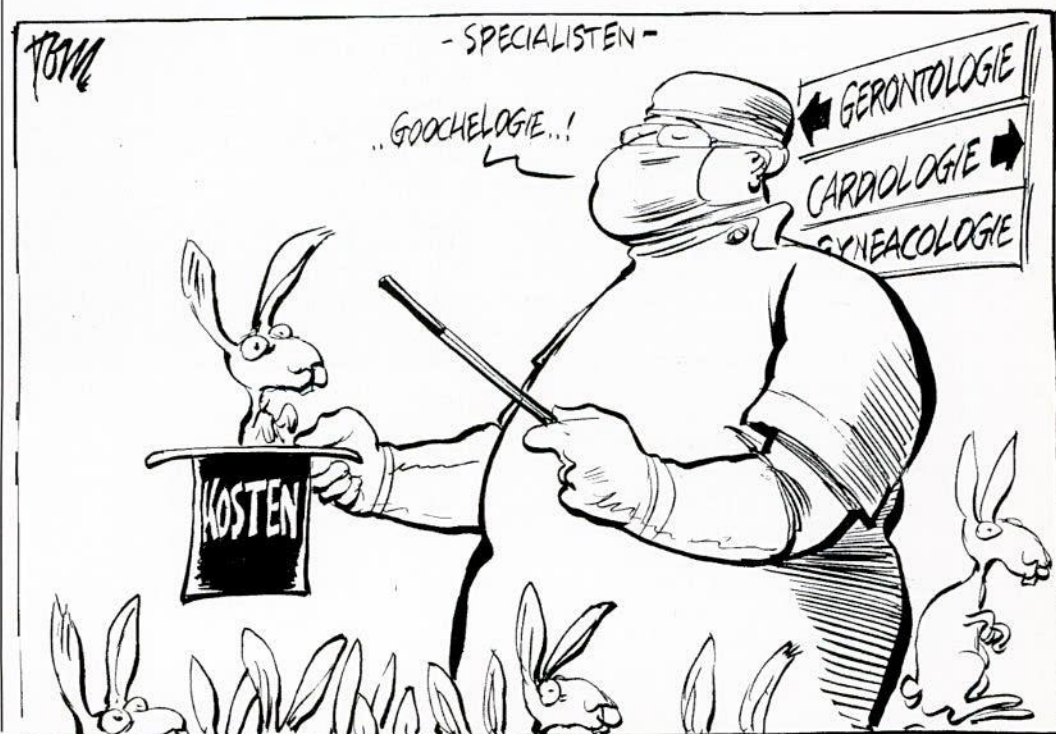
worden geheven. Studenten ontvangen het bedrag als toelage op de basisbeurs. Daarbovenop kan de student door het gebruikelijke stelsel van studieleningen geld bijlenen. De rente op deze leningen is gelijk aan het inflatiepercentage. De basisbeurs blijft op het huidige niveau en wordt jaarlijks gecorrigeerd voor inflatie. De nieuwe OV-keuzekaart wordt ingevoerd en blijft gehandhaafd. Het is voor jongeren belangrijk niet alleen maar studieboekenervaring te hebben. Studenten kunnen maximaal een jaar extra studietijd krijgen indien zij kunnen aantonen actief te zijn in relevante maatschappelijke organisaties.

Vergrijzingsbelasting. Alle ingezetenen die geen studerende kinderen hebben gaan vergrijzingsbelasting betalen. Deze belasting is gelijk aan die van het Ouderenfonds. Met de opbrengst wordt de geplande

bezuiniging op het ministerie van Onderwijs aangevuld. Het daarna overblijvende bedrag wordt in een spaarpot gestoken, die in de toekomst AOW-tegenvallers kan opvangen.

Wellicht heeft de heer Van der Willik de JH-plannen zo slecht begrepen, omdat hij, zoals uit de citaten blijkt, de Telegraaf leest, waarin deze plannen weliswaar groot op de voorpagina, maar helaas ook erg onjuist werden weergegeven. De JH distancieert zich uitdrukkelijk van de door de heer Van der Willik gedane uitspraken. Het is jammer dat sommige mensen van andere generaties zo'n paranoïde houding tegenover jongeren hebben.

Rikco Pardoën (secretaris
Voorlichting JH)

European Humanist Congress in Berlijn

Van 25 tot en met 30 juli jongstleden werd in Berlijn het Europees Humanistisch Congres gehouden. Hoofdt thema van dit congres was de wijze waarop Oost-Europa zijn weg zoekt vanuit het totalitaire verleden naar een zelfverkozen toekomst. Welke rol spelen democratie en nationalisme hierbij en hoe spelen de problemen van migranten en vluchtelingen daar weer doorheen? Hoe staat het met de mensenrechten en emancipatie? Hoe moet het humanisme zich opstellen tegenover het fundamentalisme, dat niet alleen religies van aard is.

Rado Riha, filosoof verbonden aan de Sloweenische Akademie in Ljubljana, maakte op de openingsmiddag de meeste indruk met zijn stelling dat de onmenselijke strijd in het voormalige Joegoslavië in diepste wezen voortkomt uit de democratisering van het land. Hij zoekt de oorzaken van het geweld niet alleen in het verleden, maar vooral in het tot in het extreme doorgevoerde streven naar zelfbestemming van nu.

De tweede dag werd besteed aan de vraag hoe humanisten zich tegenover het nationalisme en het schenden van de mensenrechten moeten opstellen. Volgens een paar sprekers zou een humanistische aanpak de nadruk moeten leggen op het versterken van de democratie in de meest wezenlijke zin van het woord, dus niet alleen in politieke zin. Het gaat hierbij onder meer om het recht op eigen keuzes, om het recht op arbeid - ook voor vrouwen, ook voor de voormalige communist, zelfs voor de ex-Stasi. Om het recht op een beetje zekerheid in het leven in plaats van de economische anarchie die de staatsmacht heeft vervangen. Veroordeel het systeem, niet het individu, zo luidde de stellingname van verschillende sprekers.

Paul Kurtz, filosoof, schrijver, uitgever en co-president van de IHEU, definieerde fundamentalisme als een ideologie zonder compromis, als een monopolie van waarden waarover geen discussie mogelijk is. Toch zijn diverse humanisten van mening dat je de discussie met de fundamentalisten in het openbaar moet blijven aangaan. Niet om de fundamentalisten te 'bekerken', maar voor de 'toehoorders', zodat dezen zelf kunnen oordelen over de verkondigde opvattingen.

Hoewel er een veelheid aan humanistische visies aan bod kwam, viel er achteraf de nodige kritiek op het congres te beluisteren: er waren weliswaar veel goede referaten, maar er was te weinig ruimte voor het debat. Kleinere discussiegroepen zouden voor het eerstvolgende congres, dat in december 1995 in India gehouden wordt, een betere optie zijn.

Rekenschap en conferentie over de 'Vechtmaatschappij'

Het septembernummer van Rekenschap heeft als titel 'de Vechtmaatschappij'. Met de krimpende arbeidsmarkt is er een sterke concurrentie op de arbeidsmarkt ontstaan, waardoor feitelijk niemand meer zeker is van zijn baan. Dit heeft als gevolg dat werknemers voortdurend op hun tenen moeten lopen om hun plaats in de maatschappelijke rangorde te behouden. Het resultaat hiervan is een grote werkdruk, stress en veel ziekteverzuim. Een steeds groter aantal mensen kan de strijd niet meer aan en valt buiten het arbeidsbestel. In de periode 1980-1990 steeg het aantal arbeidsongeschikten maar liefst met 34%. Pieter van der Meché stelt in het openingsartikel dat de tolerantie van de werkgevers ten aanzien van het functioneren van medewerkers steeds kleiner wordt. Menselijke fouten worden steeds minder geaccepteerd en er is een sterke neiging werknemers naar de WAO te laten afvloeien. Hans Wansink wijst er in zijn artikel op dat er tegenwoordig geen excuus meer bestaat voor wie niet meer mee kan komen. We leven in een maatschappij waarin iedereen kansen heeft en als je die niet grijpt, is het je eigen schuld. Vechten en scoren is hedendendage het motto.

Douwe van Houten belicht de slachtoffers van de vechtmaatschappij. Deze uitvalers worden volgens hem gestigmatiseerd en gecriminaliseerd, omdat zij als profiteurs van de welvaartsstaat worden afgeschilderd.

In het afsluitende artikel probeert Jos de Beus oplossingen aan te dragen voor de negatieve effecten van de vechtmaatschappij. Te denken valt bijvoorbeeld aan een verlichting van de werkdruk door middel van een herverdeling van arbeid en zorgtaken. Een andere oplossing zou kunnen zijn om een volksverzekering tegen overmatige werkdruk in te voeren.

U kunt Rekenschap bestellen door f. 14,- over te maken naar giro 582293 t.n.v. Stichting Socrates o.v.v. 'Rekenschap september 1993'. Een abonnement kost f. 50,- (4 nummers) en kan worden aangevraagd door te schrijven naar Humanistisch Verbond, Antwoordnummer 2181, 3500 VB Utrecht (een postzegel is niet nodig). Wacht u s.v.p. met betalen op de acceptgiro.

Het Humanistisch Verbond zal de discussie, zoals deze in Rekenschap begonnen is, voortzetten tijdens een ééndaagse conferentie over de vechtmaatschappij. Met de term 'de vechtmaatschappij' wordt de maatschappelijke situatie bedoeld, waarin degenen die betaald werk verrichten voor steeds hogere eisen gesteld worden, terwijl tegelijkertijd de positie van degenen die geen werk hebben meer en meer onder druk komt te staan. Bij de werkenden uit dit zich o.a. in werkstress, bij de niet-werkenden in financiële achteruitgang of zelfs marginalisering. Tijdens de conferentie zullen uiteenlopende facetten van deze problematiek worden behandeld.

De conferentie vindt plaats op zaterdag 13 november 1993 in Zaal Ottone, Kromme Nieuwe Gracht 62 te Utrecht. Tijdstip: 9.30 uur tot 17.30 uur. De deelnamekosten bedragen f. 150,- (voor leden van het HV f. 125,- en voor studenten aan de Universiteit voor Humanistiek f. 100,-). De prijs is inclusief documentatiemateriaal, lunch en receptie. Men kan zich uitsluitend opgeven door de deelnamekosten voor 4 oktober a.s. over te maken op giro 582293 t.n.v. Stichting Socrates te Utrecht o.v.v. 'conferentie 13-11-93'. Eind oktober zullen de toegangskarten, het programma en het documentatiemateriaal aan de deelnemers worden toegezonden.

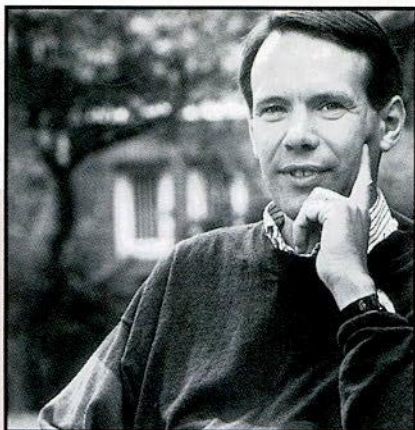

FOTO: MARCEL VAN DER STAP

(On)tijdige dood

door Marno Rijk, internist

Door reanimatie is het mogelijk om iemand van een ontijdige dood te redden, maar ook om een tijdige dood te verhinderen. Reanimatie is een groot goed voor het jonge kind dat levenloos uit het water wordt gehaald. Maar kan een vloek zijn voor de aan een slopende ziekte lijdende patiënt, voor wie de dood door een hartstilstand hem voor verdere ellende en ontluistering kan behoeden. Velen zullen zich in een dergelijke situatie zo'n snelle dood wensen.

De kans dat die wens vervuld wordt kan aanzienlijk afnemen als er sprake is van opname in een ziekenhuis, waar het bijzonder moeilijk is om ongemerkt een hart- of ademstilstand te krijgen. Als je al niet continu door apparatuur wordt bewaakt, dan heb je op z'n minst opletten verpleegkundigen om je heen die de opdracht hebben om bij iedere hart- of ademstilstand er - letterlijk - bovenop te springen. Tenzij er van tevoren een beleid is afgesproken om niet te reanimeren. Want dat reanimeren in bepaalde situaties onwenselijk is wordt wel degelijk beseft. Het maken van niet-reanimatie afspraken (NR-afspraken) is in vrijwel alle Nederlandse ziekenhuizen een geaccepteerd verschijnsel.

Met het bestaan van NR-afspraken hebben weinigen moeite, maar wel met de manier waarop ze tot stand komen. Er is een tijd geweest dat mensen in deze vooral vertrouwden op de wijsheid van de dokter, maar de gedachte dat iemands voortbestaan afhangt van de inzichten van één persoon wordt door velen begrijpelijkerwijs als zeer griezelig ervaren. De laatste jaren wordt dan ook gesproken over de wenselijkheid van richtlijnen, die de zorgvuldigheid rond het maken van NR-afspraken moeten waarborgen.

Op zich is het vreemd dat expliciet moet worden afgesproken dat een bepaalde handeling *niet* moet worden verricht. Er is meer voor te zeggen om de beslissing om *wel* te reanimeren met de patiënt te bespreken, te motiveren en vast te leggen. De resultaten van reanimatie zijn namelijk niet onverdeeld gunstig. Het reanimeren lukt slechts in een klein deel van de gevallen, waarbij 25 procent alsnog in het ziekenhuis overlijdt en slechts 10 procent levend het ziekenhuis verlaat. Met andere woorden: tegenover iedere patiënt bij wie van een succes gesproken mag worden staan er twee tot drie bij wie reanimatie voor een langer duren sterven zorgt. De toegevoegde dagen kunnen uiteraard door de patiënt als zeer zinvol worden ervaren, maar het kan ook zijn dat er na reanimatie slechts een vegetatief bestaan overblijft, of dagen met vooral angst, pijn en verdere ontluistering.

In 1991 verscheen een discussienota van het Centraal BegeleidingsOrgaan voor intercollegiale toetsing met voorstellen voor richtlijnen. Twee zaken vallen mij in deze nota op: in de eerste plaats dat niet de arts, maar de patiënt zelf centraal wordt gesteld. In de tweede plaats de veelheid aan details. Volgens de nota neemt de patiënt de beslissing of hij al dan niet gereanimeerd wil worden na van zijn dokter alle relevante informatie te hebben

gekreken, zoals bijvoorbeeld het te verwachten ziektebeloop.

Het lijkt vanzelfsprekend dat de patiënt zelf over zijn leven beslist, maar dat is het in de praktijk allerm minst. Ik denk dat op dit moment de meeste beslissingen tot niet reanimeren buiten medeweten van de patiënt worden genomen. Dat heeft verschillende oorzaken. De toestand van de patiënt kan zodanig zijn dat reanimatie geen enkele kans van slagen heeft. In zo'n geval bestaat er voor de patiënt feitelijk geen vrijheid van keuze. Verder kan de patiënt niet

bekwaam zijn om een beslissing te nemen, omdat hij dement, zwakzinnig of te ziek is. Vaak ook wordt een patiënt niet bij de beslissing betrokken, omdat een gesprek hierover als te bedreigend wordt beschouwd. Ik ben ervan overtuigd dat deze vrees soms terecht is. Accepteren dat je een fatale ziekte hebt is meestal een moeizaam proces. En velen komen nooit geheel aan acceptatie toe. Het moeten nadenken over de vraag of je nog gereanimeerd wilt worden kan het laatste beetje hoop de bodem inslaan. Om hier goed uit te komen is vaak veel tijd nodig. En die tijd is lang niet iedereen gegeven.

Het bovenstaande mag geen reden zijn om toch niet bij elke patiënt, bij wie een NR-beleid wordt overwogen, oprecht te onderzoeken of een gesprek hierover mogelijk is. Vaak gebeurt dit niet, omdat de arts zelf bang is voor zo'n gesprek. Niet iedere arts is in staat om de emoties die in deze situaties kunnen loskomen te hanteren; hij of zij kan een NR-beleid opvatten als een bewijs van eigen falen. Impliciet wordt immers toegegeven dat er geen kans op herstel meer is. NR-afspraken worden op sommige afdelingen vrijwel dagelijks gemaakt en de hiervoor benodigde gesprekken zouden een niet onaanzienlijk deel van de toch al zo beperkte tijd van de specialist opslokken. Ik beweer allerm minst dat deze redenen legitiem zijn, maar heb wel het vermoeden dat ze vaak een rol spelen bij het buitenspel houden van de patiënt.

Wat zou er moeten gebeuren om hierin verandering te brengen? Allereerst een attitudeverandering bij de artsen, die vaker dan tot nu het geval is tijd en moeite zullen moeten investeren in het moeilijke en bedreigende gesprek met de patiënt. Het zou geen kwaad kunnen als artsen zo nodig door nascholing de hiervoor benodigde vaardigheden verder kunnen ontwikkelen. Op de tweede plaats kunnen richtlijnen bijdragen aan een grotere zorgvuldigheid bij het maken van een NR-afpraak, maar die richtlijnen moeten mijns inziens niet te gedetailleerd zijn. De voorgestelde richtlijnen doen in uitgebreidheid niet onder voor de zorgvuldigheidseisen rond het toepassen van euthanasie (waarmee niet reanimeren ten onrechte wel op één lijn wordt gesteld). Wellicht wordt zo voorkomen dat bij sommige patiënten op verkeerde gronden of buiten eigen medeweten een NR-beleid wordt afgesproken. Overreglementering zal er echter zeker ook toe leiden dat artsen kopschuw worden, zodat in sommige gevallen ten onrechte maar géén NR-afpraak wordt gemaakt. Daardoor wordt een tijdig sterven verhinderd en dat is menonwaardig.

De mens wikt, de arts beschikt

Wie nadenkt over zijn leven denkt onvermijdelijk ook na over zijn dood. Velen besluiten die gedachten op papier vast te leggen, zodat medemensen ondubbelzinnig weten wat zij willen, ook op momenten dat zij dat zelf niet meer kenbaar kunnen maken. Het gaat daarbij niet alleen om testamenten en zakelijke overdrachten, maar in toenemende mate om documenten op het medisch-ethische vlak: de euthanasieverklaring, het donorcodicil, de non-reanimatieverklaring. Zo kan de manier waarop mensen sterven in overeenstemming zijn met hun eigen wil - een zelfbeschikkingsrecht dat humanisten hoog in het vaandel voeren.

Maar de praktijk is vaak anders. De vrouw uit Rolde die haar arts tevergeefs om euthanasie vroeg en daarom in hongerstaking ging, bracht het altijd mogelijke conflict tussen de opvattingen van arts en patiënt schrijnend in de publiciteit. Wie uitdrukkelijk geen reanimatie wenst, loopt volgens recent onderzoek een aanzienlijke kans dat de dokter aan die wens voorbijgaat. Reanimeren - hartmassage of beademing toepassen om de levensgeesten weer op te wekken - wordt door veel artsen als een natuurlijker ingreep beschouwd dan het respecteren van de wens van de betrokkene om niet gereanimeerd te worden, om behandeling ach-

terwege te laten.

Veelal praten artsen ook niet met hun patiënten over hun besluit tot wel of niet reanimeren, bijvoorbeeld omdat ze de neiging hebben er eerder een medisch dan een ethisch vraagstuk in te zien. Iemand kan nog zo zorgvuldig besloten hebben dat er niet aan hem 'gesleuteld' mag worden, het is de arts die een beslissende rol heeft in het al of niet gevolg geven aan die wens. En aangezien het overgrote deel van de reanimaties in Nederland in ziekenhuizen gebeurt, verdienen de positie en de opvattingen van de arts een nadere beschouwing.

"Al ligt een euthanasieverklaring op het nachtkastje, al draagt de patiënt een non-reanimatie penning of al verklaart een familielid dat de patiënt een wilsbeschikking heeft ondertekend, wij beginnen altijd onmiddellijk met de behandeling. Een ambulancebemanning kan vaak de vrijwilligheid van de verklaring en de juistheid van de handtekening onvolgende vaststellen. Alleen in opdracht van de aanwezige arts, die van tevoren op de hoogte was van het bestaan van de verklaring, mag de behandeling worden gestaakt." De hier als vanzelfsprekendheid geconstateerde almacht van de arts veroorzaakte onlangs grote beroering in

het blad van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie. Wat is het nut van een non-reanimatieverklaring als die zo gemakkelijk door ambulancepersoneel terzijde kan worden geschoven, vroegen de lezers zich af. Iemand die tegen zijn wil gereanimeerd wordt kan aanzienlijke schade oplopen, waarvoor niemand aansprakelijk gesteld kan worden. Wat betekent zelfbeschikkingsrecht nog als de arts altijd anders kan beslissen?

Artsen kunnen besluiten om te reanimeren of om dat niet te doen. Beslissingen om niet te reanimeren - NR-besluiten - doen zich in de Nederlandse ziekenhuizen jaarlijks meer dan 90.000 keer voor. Dat is 6% van het totaal aantal opnamen van anderhalf miljoen. In tweederde van dat aantal gaat de patiënt overigens toch nog levend naar huis, omdat de verwachte crisissituatie zich niet heeft voorgedaan. Per jaar overlijden in het ziekenhuis ongeveer 32.000 mensen, nadat er besloten is om niet te reanimeren.

Tot voor kort was in Nederland weinig bekend over de motieven van artsen om niet te reanimeren of om juist wel te reanimeren tegen de wil van de betrokkene in. Het proefschrift van Hans van Delden 'Beslissen om niet te reanimeren. Een medisch en ethisch vraagstuk' heeft daarin verandering gebracht. Van Delden werk-

te zelf jaren op een intensive care afdeling en maakte daar veel mee. "Juist omdat je als arts-assistent verantwoordelijkheid draagt én dicht bij de patiënten staat, kreeg ik de behoefte de beslissingen over wel of niet reanimeren duidelijker te kunnen verantwoorden." In zijn proefschrift zoekt Van Delden het antwoord op de vraag op welke gronden een niet-reanimatiebesluit mag worden genomen. Zijn onderzoek onder 187 specialisten die met reanimatie te maken hebben leverde verrassende gegevens op.

Zo blijken artsen hun besluit om wel of niet te reanimeren veel minder op grond van zuiver medische argumenten te nemen dan zij zelf denken. Zij zeggen ook sterk rekening te houden met de wens van de patiënt, maar blijken niet of nauwelijks met hem of haar te overleggen. Slechts 30% van de artsen betreft zijn patiënten bij het besluit om niet te zullen reanimeren. Rekening houden met de wens van de zieke blijkt ook gemakkelijker als de arts zich in die wens kan inleven. Met de kosten van de medische ingreep wordt geen rekening gehouden bij de afweging van de arts. Veel belangrijker voor de arts is zijn eigen beoordeling van de 'kwaliteit van het leven'. En hoewel de gemiddelde arts meent dat leeftijd geen rol speelt bij zijn beslissing blijken ouderen een grotere kans op een NR-besluit te hebben.

Hoewel dit wetenschappelijke onderzoek niet helemaal representatief is voor de totale artsenstand in Nederland, geeft het toch wel indicaties over het denken en handelen van de meest betrokken specialisten in ziekenhuizen. Frappant is dat er zoveel tegenstellingen bestaan tussen wat de arts denkt en wat hij in feite doet. Dat maakt het voor iedereen die op een zeker moment genooddaakt is niet alleen zijn lichaam, maar ook voor een groot deel zijn ziel en zaligheid aan medisch deskundigen toe te vertrouwen tot een hachelijk avontuur. Tref je een arts die bereid is naar je te luisteren of val je in handen van een dokter die zonder met je te overleggen beslist over het belangrijkste wat je hebt: je leven. Kun je er van op aan dat de dames en heren medici je schriftelijke verklaring respecteren, als je daartoe mondeling niet meer in staat bent, of ben je overgeleverd aan iemand die zo zijn eigen opvattingen heeft over wanneer het medisch zinvol is je in leven te laten en wanneer niet.

Als de persoon van de arts werkelijk zo'n grote rol speelt als uit het onderzoek van Van Delden blijkt, ook al stelt die zijn patiënt voorop, begint het op een loterij te lijken of je een 'goede' arts treft. Aangezien artsen van de stelregel 'altijd reanimeren, tenzij' blijken uit te gaan en zelfs in twijfelgevallen steeds reanimeren wordt er een zware wissel getrokken op de vaardigheden van de betrokkene om zijn arts van het tegendeel te overtuigen.

Als iemand reanimatie wenst, gebeurt dat bijna altijd, maar als hij dat zeer uitdrukkelijk niet wil heeft hij nog altijd een kans van bijna 40% dat de arts toch reanimeert. Als iemand die niet gereanimeerd wil worden bovendien jong is en geen ernstige ziekte heeft, is de kans dat zijn wens wordt gehonoreerd nog maar 31%. Wat artsen kennelijk te weinig beseffen is dat zij hun eigen mensbeeld en levensovertuiging sterk laten meespelen in beslissingen die ze presenteren als medisch objectief. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat een arts eigen opvattingen heeft over de zin van leven en dood, maar het gaat erom dat hij of zij zich daarvan bewust is, bereid is daar duidelijk over te praten en in voorkomende gevallen daar ook verantwoording over af te leggen. Dat artsen zo weinig met hun patiënten praten moet anderzijds niet al te zeer verwonderen. Er is immers in de gehele gezondheidszorg structureel te weinig tijd om een contact op te bouwen dat verder gaat dan voorschrijven en slikken.

Dat veel pogingen tot reanimatie mislukken maakt de besluitvorming eromheen extra moeilijk. Nog geen 14% van alle reanimaties slaagt. Het gaat in het totaal in de Nederlandse ziekenhuizen om ongeveer 20.000 reanimatiebehandelingen per jaar. Het succes van de behandeling wordt bovendien vaak afgemeten aan het ontslag uit het ziekenhuis, waarbij de verdere levensweg van de patiënt uit het zicht verdwijnt. Een geslaagde reanimatie betekent weliswaar dat het slachtoffer weer kan ademen en dat zijn hart weer klopt, maar omdat reanimatie dikwijls met veel technisch geweld moet plaatsvinden kunnen er allerlei akelige gevolgen optreden, zoals geheugenverlies, depressie of ernstiger neurologische schade bijvoorbeeld als gevolg van de coma die na reanimatie kan optreden.

De noodzaak van een tweede reanimatie komt ook nogal eens aan de orde, waarbij de kans op een succesvolle ingreep verder daalt.

Een geslaagde reanimatie is een overwinning op de dood, maar een mislukte reanimatie is een ramp voor de overlevende. En als je levensgeesten tegen je wil zijn opgewekt is er in feite sprake van een ernstige verstoring van het stervensproces.

De beslissing om wel of niet te reanimeren is daarmee niet alleen een beslissing tussen leven en dood, maar ook tussen een al of niet aanvaardbaar leven en een zekere dood.

Hoewel de kans op een geslaagde reanimatie dus niet zo groot is, houden artsen daar geen rekening mee in hun afweging om wel of niet tot reanimatie over te gaan.

In tegenstelling tot situaties waarin euthanasie wordt overwogen is er bij reanimaties vaak geen tijd om de voor's en tegen's te overwegen op het moment dat de

vraag zich voordoet. Een circulatiestilstand levert immers onherstelbare hersenschade op. Snelheid van handelen is dus geboden. Vandaar dat het van groot belang is dat mensen van tevoren hebben nagedacht over wat er moet gebeuren als het hen overkomt. En aangezien het veelal onmogelijk zal zijn daar op het bewuste moment een heldere en niet mis te verstane uitspraak over te doen, zullen die wensen op papier moeten staan en bij de artsen (ook de huisarts) bekend moeten zijn. En niet alleen bij artsen, ook bij verpleegkundigen. Zij zijn immers vaak de eersten die een stilstand van ademhaling of hart ontdekken en met reanimatie beginnen. Als dat juist niet de bedoeling is, is het dus van cruciaal belang dat zij van dat besluit op de hoogte zijn.

De non-reanimatieverklaring is nog maar weinig bekend, tenzij als onderdeel van een euthanasieverklaring. Het is ook niet eenvoudig te anticiperen op je eigen dood, zeker als je je gezond voelt. Maar het moment waarop je adem stopt of je hart niet meer klopt kan voor iedereen aanbreken, verwacht of onverwacht.

Daar komt nog een probleem bij: op het moment dat de beslissing over wel of niet reanimeren moet worden genomen kan dat onmogelijk voor je zijn, omdat je in coma ligt, dement bent of anderszins geestelijk onvoldoende functioneert om de gevolgen van een beslissing te overzien. In die gevallen word je als patiënt als wilsonbekwaam beschouwd en zullen artsen en familieleden er zonder jou uit moeten zien te komen. Een wilsverklaring op papier biedt dan uitkomst. Een schriftelijke wilsverklaring heeft altijd rechtsgeldigheid. Als het wetsvoorstel geneeskundige behandelingsovereenkomst wordt aangenomen, zal de positie van het levenstestament nog aan duidelijkheid winnen.

Toch kunnen non-reanimatieverklaringen tal van problemen opleveren, omdat ze veel te ruim en vaag zijn geformuleerd. Wat verstaat iemand bijvoorbeeld onder waardig en onmenselijk? En zou de wens van de betrokkene ook wel bedoeld zijn voor juist deze actuele situatie?

Artsen zouden net als andere mensen hun medemensen moeten bejegenen als te respecteren autonome individuen die uiteindelijk zelf het beste weten wat goed voor hen is. Dat betekent niet dat de dokter zonder meer doet wat de zieke wil, maar dat er ruimte is voor beider visie en afwegingen, waarna de patiënt uiteindelijk het laatste woord heeft.

Iris Wassenaar

Beslissen om niet te reanimeren. Een medisch en ethisch vraagstuk, Assen (uitgeverij Van Gorcum) 1993.

Kindertelefoon blijft nodig

In 1992 is de Kindertelefoon meer gebeld dan ooit. Voor een gedeelte is de sterke stijging van het aantal telefoontjes door jongeren een gevolg van de eind 1991 gestarte campagne 'Over sommige geheimen moet je praten'. Deze campagne, die een jaar geduurd heeft, heeft veel jongeren wel degelijk over een drempel geholpen, want het aantal gevoerde gesprekken over mishandeling, seksueel misbruik en/of aanranding en verkrachting is in 1992 maar liefst verdubbeld t.o.v. 1991, aldus het Jaarverslag van de Kindertelefoon. Het waren voornamelijk meisjes die hierover belden. Jongens belden meer met vragen over de relatie met hun ouders/opvoeders en de relatie broer-zus.

FOTO:HH

Nederlandse bedrijven slechte betalर्स

Nederlandse bedrijven behoren tot de slechtste betalर्स in Europa. Gemiddeld worden in Nederland de rekeningen pas 51 dagen na het versturen van de facturen betaald, terwijl er op die facturen altijd netjes gevraagd wordt om binnen 28 dagen te betalen. In Italië worden de rekeningen door bedrijven ook niet snel betaald, maar daar weet men dat inmiddels: op rekeningen van Italiaanse bedrijven staat dat betaling binnen 66 dagen verwacht wordt. De vlotste betalर्स van Europa zijn de Finnen.

Gevraagd naar de reden van de te late betaling zegt 42 procent van de in

Nederland ondervraagde bedrijven dat met opzet te doen. Toch blijkt dit gedrag voor 64 procent van de bedrijven tot financiële schade te leiden. Een manier om deze schade te beperken is dat een bedrijf zelf ook de rekeningen te laat voldoet. Zo wordt de cirkel vanzelf rond en laten de betalingen alsmaar langer op zich wachten. Tenzij er een EG-richtlijn komt die bedrijven wettelijk in staat stelt rente te vragen voor de te late betaling, aldus Intrum Justitia, een groot Europees incassobureau, dat de betalingsgewoonten van bedrijven in 12 Europese landen tegen het licht hield.

7% van de werknemers voert niet veel uit

Eén op de veertien werknemers voert op z'n werk eigenlijk geen bliksem uit. Zij vullen hun werktijd voornamelijk met koffie drinken, naar buiten kijken, kletsen en de krant lezen. Dat is de opmerkelijke conclusie van een onderzoek dat het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf onlangs in 120 bedrijven deed. Behalve deze notoire 'naar-buiten-kijkers' is er ook nog een categorie die vooral de schijn weet op te houden; ze doen net alsof ze het razend druk hebben, maar eigenlijk komt er niets noemenswaardigs uit hun handen. In het onderzoek is de beschuldigende vinger niet zozeer op de werknemers zelf gericht, maar op het

management dat vaak niet tijdig genoeg ingrijpt en vastgelopen werknemers maar laat aanmodderen totdat omzetsdalingen een reorganisatie noodzakelijk maken. Beter zou zijn om de 'schijnwerkers' al in een eerder stadium intern of extern te herplaatsen.

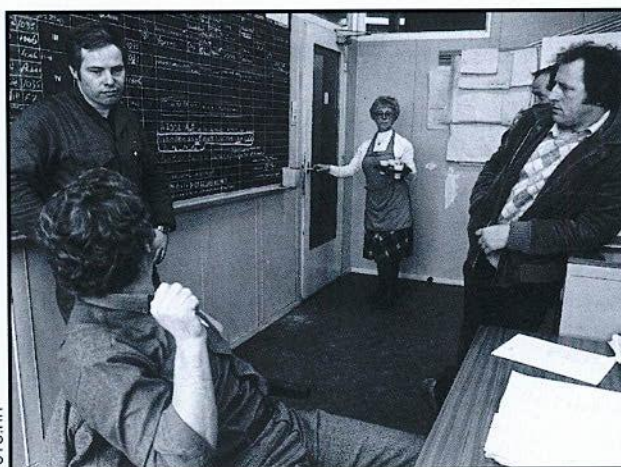

FOTO:HH

Amnesty pessimistisch

In juli publiceerde Amnesty International haar Jaarboek 1992, waarin de organisatie helaas moet concluderen dat voor regeringen uit de hele wereld politieke belangen nog steeds zwaarder tellen dan mensenlevens. Hier hebben de mooie woorden tijdens de Wereldconferentie Mensenrechten niets aan veranderd. 'Als de toespraken en het slotdocument worden vergeleken met de harde feiten van politieke onderdrukking, is duidelijk dat regeringen nog zullen moeten bewijzen dat de Wereldconferentie het lot van talloze slachtoffers zal verbeteren. Het werkelijke resultaat zal moeten blijken uit daden,' aldus Amnesty. Zo vonden er in 1992 maar liefst in 161 landen mensenrechtenschendingen plaats. Die schendingen werden niet alleen door regeringen begaan, maar ook oppositiegroeperingen hebben zich in 1992 veelvuldig schuldig gemaakt aan het moedwillig en willekeurig doden en martelen van mensen.

Vierde Emancipatieraad stroopt haar mouwen op

Met de installatie van de vierde Emancipatieraad eind april jongstleden is de Emancipatieraad haar laatste periode ingegaan, want in 1997 moet de 'klus geklaard' zijn, zoals het in politieke termen verwoord pleegt te worden. De negen raadsleden - want ook daarin is al flink gesneden, in plaats van dertien zijn het er nu negen geworden - zullen in de komende vier jaar dus heel wat werk moeten verzetten. Zeker nu allerwegen geconstateerd wordt dat het emancipatieproces lijkt te stagneren en er nog steeds geen verdeling van macht en van betaald en onbetaald werk heeft plaatsgevonden.

Marina Warner:

De mythe is vaak sterker dan de waarheid

Mythen blijken vaak sterker dan de feitelijke waarheid. De mens zit heel erg vast aan z'n vooroordelen. En clichés zijn een vorm van onderdrukking geworden. Redenen genoeg voor de Engelse schrijfster Marina Warner om zich met mythen bezig te houden en er tegendraadse boeken over te schrijven. Omdat "tegen verhalen alleen maar andere verhalen helpen". Een gesprek over de mens die zelden realistisch is maar vaak wordt gedreven door mythen.

De Engelse schrijfster en historica Marina Warner (46) heeft in haar twintig produktieve jaren meer geschreven dan menigeen in een heel leven. Drie zware, historische studies en verder verscheidene romans, kinderboeken, verhalenbundels. Dit jaar verscheen van haar in de Nederlandse vertaling 'Indigo', en de verhalenbundel *'The mermaids in the basement'*. Marina Warner blijkt een ouderwetse intellectueel in een feministisch jasje. Burnier, Badinter, Kristeva, bij dat soort vrouwen hoort ze thuis: wetenschappers die de dagelijkse vragen en problemen onderzoeken en op een literaire manier vormgeven. Net als de anderen is ook Marina Warner getekend door de tweede feministische golf, zowel persoonlijk als in haar werk. Zo schreef ze over beroemde vrouwen als de maagd Maria en Jeanne d'Arc, hield ze zich bezig met de positie van de vader en met het beeld van

FOTO: ABC-PRESS

door Ingeborg van Teeseling

vrouwen in de kunst. Momenteel is ze vooral geïnteresseerd in de sociale kant van de geschiedenis, de kant die heeft te maken met gewone mensen. Vooral als het gaat om stemmen die door de eeuwen heen onhoorbaar zijn gebleven. Marina Warner: "Zo weten wij ook van alles over de politici, de koningen, de generaals van nu. Maar dat zegt weinig over waar jij en ik ons in ons dagelijks leven mee bezighouden. Zo heeft het dagritme van president Clinton niets te maken met hoe laat ik opsta, wanneer en hoe vaak ik me was, waar ik mijn tijd mee vul, hoe ik omga met mijn man en zoon, hoe wij hier zitten te praten. Er is een groot verschil tussen het leven van de machtigen en het normale leven. Dat is nu zo, en dat gold vroeger ook. Daarom ben ik zeer geïnteresseerd in alles wat ik kan vinden over het dagelijks leven van gewone mensen vroeger. Plaatjes, verhalen, sprookjes, autobiografieën. Alles wat wij folklore zijn gaan noemen, maar wat dat natuurlijk niet is. Want het is meer dan dat, het zegt alles over de echte werkelijkheid.

Een voorbeeld. Er is momenteel bij Sainsbury's een verjaardagstaart te koop, speciaal voor kleine meisjes. Wit met roze glazuur, waarop een bed van rozen gemaakt is, met onder de marsepeinen dekens een klein meisje, blank met lange blonde haren. Doornroosje dus. Een lieflijk plaatje, en commercieel een groot succes. Want wat zegt het? Blank en blond is onschuld en zachtheid, zeker als je dat beeld versterkt met rode rozen en een roze ondergrond. Dat hebben mensen nu eenmaal ooit afgesproken lijkt het; blond haar is beter dan zwart haar, en een blanke huid is beter dan een bruine. Dat is een gegeven geworden, een algemeen aanvaarde en gedeelde gedachte. De symboliek is bekend: een prins op een wit paard is iets waarvan we dromen. Als hij een zwart paard berijdt, is hij waarschijnlijk de duivel of in ieder geval gevaarlijk. Dat zegt iets over oordelen en vooroordelen van een cultuur. Meer nog dan kunst doet. De kunstenaar is toch een individu, die weliswaar in de cultuur opereert, maar ook zijn best doet er een beetje buiten te staan."

"Voor m'n nieuwe boek over sprookjes verdiep ik me in de betekenis van symbolen en clichés. Zoals dat blonde haar. Het is niet makkelijk om achter de diepere betekenis te komen, maar ik heb wel een paar ideeën. Blond staat voor onschuld, voor jeugd, de tijd waarin haar vaak lichter is dan later in het leven. En het hoort specifiek bij vrouwen, omdat een vrouw iets puurs, bijna heiligs moest zijn. Iets van waarde, vandaar de connotatie van blond met goud. Goudhaartje. Een maagdelijk, niets eisend en in potentie vruchtbaar meisje. Waardevol eigendom dus, goed voor mannen die met elkaar moesten onderhandelen over het eigendomsrecht van land. Een mooie dochter betekende immers een goede, rijke

Een goed voorbeeld van een 'fout' verhaal is de waarde die mensen zijn gaan geven aan militaire macht. Al die duizenden vertellingen van dappere mannen die ten strijde trekken en overwinnen, al die helden zonder vrees of blaam. Er is een mythe van gemaakt die voorbij gaat aan de werkelijkheid van oorlog en geweld.

schoonzoon, eentje met veel macht en hectares. Dat gold voor elk niveau, of je nu prinses of boerendochter was.

Zo komt een cliché tot stand, een idee dat wordt gezien als een universele, onaantastbare waarheid. En dat daardoor zich-

zelf overleeft en een vooroordeel wordt waar men niet meer bij stilstaat. Men gaat er gewoon vanuit dat het klopt, 'dat het er wel niet voor niets zal zijn'. Een *selffulfilling prophecy*, die ik in mijn romans probeer te doorbreken. Zo is in

'Indigo' degene met zwart haar en een bruine huid de heldin - en dus niet het mooie blonde meisje. Een simpele omkering, die zeer verwart. Veel lezers hebben wel vijftig pagina's nodig om eraan te wennen dat het zwarte meisje echt het goede vertegenwoordigt. Lang denken ze nog dat ze weliswaar lief doet, maar dat wel niet zal zijn. Bedrog lijkt bij zo'n soort persoon te passen. We blijken heel erg vast te zitten in onze vooroordelen. Clichés zijn een vorm van onderdrukking geworden. Kleine meisjes spelen meestal met blanke, blonde poppen en willen ook zo zijn. Terwijl het grootste deel van de wereldbevolking zwart is en dus een ideaal nastreeft dat nooit bereikt kan worden. Hierdoor voelt men zich minder, krijgt een lage dunk van zichzelf en komt dus niet zo snel voor zichzelf op. Een spiraal naar beneden, die moeilijk te doorbreken is. Het gaat dan in dit geval - maar ook in andere gevallen - vooral om vrouwen.

De enige manier om van dit vastgeroeste idee af te komen is de fantasie, de fictie. Tegen verhalen helpen alleen maar andere verhalen. Daarom schrijf ik die tegen-draadse boeken. Het is mijn strijd tegen de clichés en de vooroordelen.

Dat is ook mijn taak als schrijver. Ibsen heeft eens gezegd dat je als schrijver goed moet kijken naar jezelf en anderen en kunnen veroordelen wat je ziet. Alles zeggen, ook pijnlijke dingen of geheimen. Daarvoor hoeft je niet veel mee te maken, als je maar goed kijkt. De Brönte-zusters, en ook Jane Austen, hadden buitengewoon saaie levens, maar hun werk heeft toch een grote universele kracht. Ze beschikten over het schrijversoog, dat naar binnen kan kijken en begrijpt wat het daar ziet."

Marina Warner is als dochter van een devoot katholieke, van origine uit Trinidad afkomstige vader, zeer godsdienstig opgevoed. Katholieke lagere school - uiteraard zonder de afleidende aanwezigheid van jongens - waar veel werd gebeden en "de evolutietheorie met de nodige zorg werd bekeken". Daarna een strenge kostschool, gerund door nonnen, die hun pupillen buitengewoon godvrezend grootbrachten.

Als historica heeft ze zich echter met grote kracht tegen godsdienst en kerken gekeerd. Religieuze systemen die gehoorzaamheid eisen, maken haar angstig. Wat niet wil zeggen dat ze atheïst is. Ze weet het niet, maar wil ook niet uitsluiten dat er een hogere macht bestaat. Alhoewel ze geen idee heeft wat ze zich daarbij moet voorstellen. Marina Warner: "God als persoon die uit de losse pols een wereld geschapen heeft en hem daarna is vergeten. Dat is een idee dat me eigenlijk nog het meest bevalt. Het jiddische beeld van God, als een slordige macht die het feitelijk ook weinig kan schelen wat er met ons gebeurt. Die allang weer met iets anders bezig is. Er is een mooie jiddische

grap over. De engel Gabriël komt bij God en vertelt hem dat de mensen een bom hebben uitgevonden die de aarde kan vernietigen. En dat hij daar iets aan moet doen. God kijkt op van waar hij mee bezig was en zegt: "Aarde? Wat is dat nou weer?" Gabriël houdt aan: "Nou, u weet wel, u heeft hem in zeven dagen geschapen. De laatste dag maakte u een man en een vrouw, gaf ze toegang tot het Paradijs en zei ze dat ze niet van de appels mochten eten." "Het begint me te dagen", zegt God, "vertel nog eens wat meer". Gabriël gaat verder: "Toen ze dat toch deden, heeft u gezegd dat ze verbannen waren uit het Paradijs en dat ze er nooit meer terug mochten komen." Waarop God verbijsterd naar Gabriël kijkt en zegt: "Bedoel je dat ze ook echt zijn vertrokken?" Het is natuurlijk een grap met een diepere betekenis. Want zeg nou zelf, wat moet een mens met een christelijke God die een plan schijnt te hebben met dit alles, met ons? Het klinkt

katholiek. Er kwam geen antwoord en dat bracht me hevig aan het twijfelen. Vragen leiden nu eenmaal tot meer vragen en brengen uiteindelijk altijd de zekerheid aan het wankelen. In mijn geval versneld door de tijd waarin ik leefde. De jaren zestig, overal om me heen brak de revolutie uit. Ik kreeg mijn eerste vriendje, besloot dat seks niet verkeerd kon zijn omdat God het anders niet gemaakt zou hebben, wilde dat vervolgens niet opbiechten omdat ik het geen zonde vond en werd dus niet meer toegelaten tot de communie. Dat was het einde van mijn relatie met de godsdienst. Alhoewel...het heeft altijd gevoeld als een groot verlies, een gat, het verlies van een bodem onder mijn bestaan. Maar ik heb het natuurlijk niet echt losgelaten. In mijn boeken gebruik ik veel beelden uit de christelijke cultuur." Zo maakte ze een uitgebreide studie naar Maria, dat leidde tot het boek 'De enige onder de vrouwen: de mythe en cultus rond de maagd

Uit de inhoud van mythen, sprookjes en roddel leer je wat de maatschappij om je heen belangrijk vindt. Dat is natuurlijke een gemengde boodschap, want ze vertellen niet alleen de diepste waarheid maar ook de ergste leugen, en je moet die twee maar net kunnen scheiden.

natuurlijk naïef, maar de vraag blijft gerechtvaardigd wat voor klootzak dat is als hij onschuldige mensen laat lijden en beulen doet overwinnen. Als je dan toch een God moet hebben, kan het er beter één zijn die dit alles niet met opzet laat gebeuren. Dan is hij wel een beetje een sufferd, maar in ieder geval niet malicieuus."

Marina Warner kan zich het moment waarop ze van haar geloof viel, nog goed herinneren. Ook dat had te maken met wreedheid en lijden. Een jaar of zestien was ze, op die kostschool met nonnen. "Het was Pasen en er werd gepreekt over de kruisiging van Jezus en de verlossing van de mens, die daarvan het gevolg was. Dat had me altijd al dwars gezeten. Hoe kan goed uit kwaad voortkomen, waarom was er een offer nodig om de wereld te redden? Ik leef omdat iemand anders op een vreselijke manier is gestorven? De wreedheid daarvan, het idee dat kwaad zin kan hebben. Dat beviel me toen ook al niet. Bij wijze van uitzondering mochten we die dag vragen stellen. Op het moment dat ik aan de beurt was, vroeg ik waarom God de wereld niet had kunnen verlossen zonder zijn zoon te doden. Een serieuze vraag van een toen nog devoot

Maria'. En ook haar boek over Jeanne d'Arc heeft alles te maken met Jeanne's diepe godsgeloof. Marina Warner: "Natuurlijk ben ik stiekem nog steeds bang dat ik in de hel kom, omdat ik niet meer in God geloof. Soms denk ik wel eens dat dat de reden voor is voor het schrijven van al die boeken. Het is een manier van goedmaken. Alsof ik tegen God zeg: 'Ik geloof dan weliswaar niet meer in je, maar ik hou me wel dagelijks met je bezig.'"

"Ik heb in m'n leven vooral met vrouwen te maken gehad. Geen broertjes, alleen een zus, meisjesscholen en -universiteiten, werken voor een vrouwenblad. Daardoor weet ik veel over vrouwen. Voordat de feministes het in de jaren zeventig ontdekten, wist ik allang dat het tussen vrouwen niet altijd koek en ei is. Daar schrijf ik in mijn romans ook vaak over: de donkere kanten van vrouwen, het geklets en geroddel, de zogenaamde vriendelijkheden, het gepest en gesar. Vrouwen zijn voor mij niet alleen slachtoffers, maar net zo vaak daders. Na het schrijven over heiligen als Maria en Jeanne d'Arc was ik er ontzettend aan toe om over gewone vrouwen te schrijven. Vrouwen die rottige dingen uithalen, onaardig

zijn en wreed. Maar natuurlijk wel, omdat het mensen zijn, altijd met een reden. Niemand doet iets 'zomaar'. Vrouwen zijn in onze cultuur de bewakers van de binnenwereld, terwijl mannen de verantwoordelijkheid voor buiten hebben. Vrouwen weten meer over emoties, fantasie, wat is en wat zou kunnen zijn. Sprookjes worden daarom meer voor kleine meisjes geschreven dan voor jongetjes. Bij een film als *Beauty and the Beast* zitten meestal alleen maar meisjes in de zaal, te kijken hoe mannen lichtelijk voor schut worden gezet en een zachte, warme, liefdevolle, zorgende vrouw de hoofdpersoon is. Jongetjes krijgen Peter Pan voorgeschoteld, waarin de 'lost boys' gelukkig samenleven totdat er een vrouw tussenkomt, die ze dan vervolgens ook doodschieten. Hele duidelijke boodschappen, naar beide sexen toe.

Maar vrouwen zijn niet genetisch bepaald om te zogen en te zorgen en zichzelf weg te cijferen. Dat is puur cultureel bepaald. En op veel meer manieren dan we denken. Sprookjes, verhalen spelen hierin een rol, maar ook roddel. Door de eeuwen heen was dat vaak het centrum van de informatievoorziening voor grote delen van de wereld. En dat geldt nog wel. Zo poetst mijn werkster ook bij andere mensen in de buurt, doet daarnaast nog vrijwilligerswerk en is zo de spin in het web van de wijk. Als ik iets over de buurt wil weten, vraag ik het aan haar. Vrouwen hebben die functie altijd al gehad. Ze houden de boel bij elkaar, zorgen voor de verbanden, de connecties. Als dat je wordt voorgeleefd, weet je als klein meisje genoeg: het is jouw taak om verantwoordelijk te zijn voor mensen. En uit de inhoud van mythen, sprookjes en roddel leer je wat de maatschappij om je heen belangrijk vindt. Dat is natuurlijk een gemengde boodschap, want ze vertellen niet alleen de diepste waarheid maar ook de ergste leugen, en je moet die twee maar net kunnen scheiden. Plato heeft het in zijn 'Republiek' ook over z'n verzet tegen 'dichterlijke waarheden', leugens en illusies. Terwijl hij tegelijk zijn hoop voor de toekomst ziet in 'het vertellen van het juiste verhaal'. Dat is trouwens iets waar veel mensen het tegenwoordig ook over hebben. Ben

De mens is zelden realistisch maar wordt gedreven door mythen. We denken dat we rationele en emotionele wezens zijn. Maar dat is niet het hele verhaal. Fantasie neemt een veel grotere plaats in dan we denken.

Okri, Salman Rushdie, veel schrijvers praten over de noodzaak om je persoonlijke verhaal eerlijk te vertellen. Ze geloven dat als je je eigen geschiedenis maar goed kent, als je daar met een open blik naar kunt kijken en jezelf er verantwoordelijk voor maakt, dat je dan in het nu beter kunt leven - en wellicht zelfs in de toekomst. Zij wijten de problemen in de wereld aan het feit dat we onszelf de verkeerde verhalen verteld hebben, waardoor we in een soort van 'junkcultuur' terecht zijn gekomen. Een cultuur die niet echt is, niet werkelijk, die lijkt op een hamburger van McDonalds. Alles behalve vlees.

Een goed voorbeeld van zo'n 'fout verhaal' is de waarde die mensen zijn gaan geven aan militaire macht. Al die duizenden vertellingen van dappere mannen die ten strijde trekken en overwinnen, al die helden zonder vrees of blaam, al die spelletjes waarin figuurtjes worden opgeblazen en afgeschoten. Er is een mythe van gemaakt die voorbij gaat aan de werkelijkheid van oorlog en geweld. Honger, verkrachting, doden, gewonden, woningnood, vluchtelingen, trauma's. Allemaal ellende, die niets heeft te maken met een geweldige ervaring. En zelfs niets met macht en overwinning.

Een ander verhaal is dat over de vreemdeling, de outsider. Ook dat vind je overal terug, zowel in oude sprookjes als in hedendaagse journalistiek. Onze angst voor iemand die anders is, die we niet kunnen verstaan, die vreemde dingen doet - en misschien wel jonge meisjes eet. De buitenlander dus, of op kleiner niveau gewoon de buurman. Iedereen die 'de

ander' is. Nazisme is gefundeerd op dat verhaal, dat verkeerd vertelde verhaal. Op die manier kan fantasie dus buitengewoon destructief zijn en is het belangrijk dat we stilstaan bij al die zogenaamde gegevenheden die we hebben meegekregen. Wat is het aan 'de ander' waar we zo bang voor zijn? En hoe terecht is dat? Vinden we een militair conflict echt belangrijk genoeg om al die ellendige risico's voor te lopen? Realiseren we ons wat dat betekent? En als het nu eens onszelf zou overkomen?

De fantasie, het verhaal van mensen moet worden veranderd. De mens is zelden realistisch, maar wordt gedreven door mythen. Foute ideeën over zichzelf, over anderen, over de wereld. En dat realiseren we ons niet. We denken dat we rationele en emotionele wezens zijn. Maar dat is niet het hele verhaal. Fantasie neemt een veel grotere plaats in dan we denken. Wat de mens voor 'de waarheid' houdt is z'n mystificatie daarvan. En dat komt omdat de mens reageert vanuit algemene categorieën. DE ander, DE vrouw, HET kind, DE man. Als het feminisme in de afgelopen dertig jaar iets heeft geprobeerd, is het wel het nader specificeren van de categorie 'DE vrouw'. Al die boeken hebben allemaal dezelfde achtergrond: het afschaffen van het monolithische. Om van daaruit te komen tot een echte categorie, namelijk DE mens. We zijn allemaal ongeveer hetzelfde, ondanks alle verschillen en nuances. En we moeten het met elkaar zien te redden. Dat is wat ik een helende mythe zou willen noemen. Het verhaal van de solidariteit en de eenheid. Een moeilijke zaak, natuurlijk. Want hoe waarborg je de waarde van het individu, geef je ruimte aan z'n identiteit zonder de ander tot vijand te maken, zonder te polariseren? Een filosofische, maar ook een literaire en een politieke vraag die de kern raakt van elk probleem dat de mens - en de aarde als geheel - momenteel heeft. Dus als ik me bezig houd met sprookjes en mythen doe ik dat niet vanuit een ivoren toren, maar sta ik midden in de wereld. En bestrijd ik het pessimisme op mijn manier."

De mythe van de eenzame cowboy

Marina Warner: 'De huidige helden in stripboeken zijn allemaal afstammelingen van een heroïsch ideaal zoals bijvoorbeeld de Griekse held Hercules. De figuur van de eenzame cowboy, dat is een enorm sterke mannelijke mythe. Iemand als ex-president Reagan, die vervulde precies het idee van de mythe van de sterke held die alles in z'n eentje opknapt. Terwijl hij waarschijnlijk een veel slechtere president was dan Carter, was hij toch populairder, omdat hij wel en Carter niet aan het ideaalbeeld voldeed. (Uit HP 5/90).

'Indigo' van Marina Warner is verschenen bij uitgeverij Contact in Amsterdam, evenals vrijwel al haar eerdere boeken. 'The mermaids in the basement' komt uit bij Chatto and Windus, importeur Nilsson and Lamm. Voorlopig zijn er geen plannen voor een vertaling.

Mensenrechten vrouwen dichterbij

De moed van Aziatische vrouwen om hun ervaringen als 'troostmeisje' openbaar te maken dwong de Japanse regering onlangs tot erkenning van de gewelddadige ronseling van meisjes voor prostitutie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dankzij de wereldwijde druk van vrouwen heeft de onlangs gehouden VN-Wereldconferentie Mensenrechten aangedrongen op de aanstelling van een Speciale Rapporteur bij de VN om geweld tegen vrouwen te bestrijden. Twee markante voorbeelden hoe vrouwen zelf actie ondernemen om de universele mensenrechten ook voor hen te laten gelden.

FOTO HH

De Koreaanse Siin Do was zestien jaar oud, toen zij in 1938 met de belofte goed betaald werk in een fabriek te krijgen naar China werd overgebracht. Daar werd ze vastgehouden in een bordeel voor Japanse militairen, een zogenaamd 'comfort station'. Het aantal soldaten dat ze als 'troostmeisje' per dag te verwerken kreeg kon tot 30 oplopen. In het week-einde waren het er echter wel 60; ze had vaak geen tijd om wat te eten of rust te nemen. Wanneer ze als gevolg van uitputting en de voortdurende pijn soldaten weigerde, werd ze geslagen, geschopt en met hun wapens bedreigd.

Veel soldaten negeerden het verplichte gebruik van condooms, zodat Siin Do zwanger werd. Men vond het onnodig met haar conditie rekening te houden en zij beviel na zeven maanden van een dood kind. Later kreeg zij nog twee kinderen die zij direct na de geboorte moest afstaan, omdat in de 'comfort station' geen kinderen mochten worden opgevoed.

Deze situatie van seksuele slavernij duurde zeven jaar, tot de overgave van Japan in 1945. Het Japanse leger liet de 'comfort women' aan hun lot over en het kostte Siin Do een jaar om naar Korea terug te keren. Daar vertelde ze dat ze al die jaren in een fabriek had gewerkt; alleen haar moeder kreeg de waarheid te horen. Ze kwam er niet achter hoeveel andere vrouwen eveneens tot prostitutie waren gedwongen, omdat ze allemaal zeiden in een fabriek of ziekenhuis gewerkt te hebben.

Pas in 1988, bijna 45 jaar na de Tweede Wereldoorlog, werd bekend op welke wijze Aziatische vrouwen, maar ook een aantal Nederlandse vrouwen dat in Indo-

nesië in kampen was geïnterneerd, door de Japanse bezetter systematisch seksueel zijn misbruikt. In dat jaar legden 40 Koreaanse vrouwen, toen inmiddels tussen de 60 en 70 jaar oud, voor het eerst getuigenissen over hun ervaringen af. Geschat wordt dat circa tweehonderdduizend vrouwen het slachtoffer zijn geworden van deze seksuele slavernij. Schaamte over hetgeen hen overkomen was, de angst niet meer in de familie of de gemeenschap geaccepteerd te worden en het uitblijven van de erkenning dat hier sprake is van een grove schending van de mensenrechten belemmerden deze 'comfort women' om met hun ervaringen naar buiten te komen.

De woede over de ontkenning van Japan dat ze tot prostitutie waren *gedwongen* bracht vrouwen ertoe om hun zwijgen te doorbreken. Enkele van hen begonnen een rechtszaak om een herstelbetaling van Japan te eisen. In augustus van dit jaar heeft de Japanse regering eindelijk erkend dat vrouwen tijdens de oorlog seksueel misbruikt zijn en ook toegegeven dat de overheid hierbij betrokken was.

De erkenning dat seksueel geweld tegen vrouwen in oorlogstijd een ernstige schending van de mensenrechten is en als een oorlogsmisdrijf beschouwd moet worden is nieuw. Veelal werd verkrachting van vrouwen door soldaten gezien als een onvermijdelijke bijkomstigheid van het oorlogsgeweld. Zowel de acties van de Aziatische 'comfort women' als de systematische verkrachting van moslim-vrouwen in voormalig Joegoslavië als instrument van 'etnische zuivering' hebben wereldwijd tot grote verontwaardiging geleid. Dit heeft de eisen van vrouwen

in oorlogssituaties, maar ook om uittingen van geweld tegen vrouwen in vredes-tijd, zoals mutilatie, de moord op meisjesbabies, gedwongen sterilisatie, geweld in de privé-sfeer en vrouwenhandel.

Op een tribunaal tijdens de Wereldconferentie legden 35 vrouwen vaak huiverwekkende getuigenissen hiervan af. Voor regeringsdelegaties maakte dit tribunaal heel concreet hoe overheden en internationale organen als de VN falen in de bescherming van de rechten van vrouwen. In het slotdocument van de conferentie werd daarom aangedrongen op de aanstelling van een Speciale Rapporteur inzake geweld tegen vrouwen.

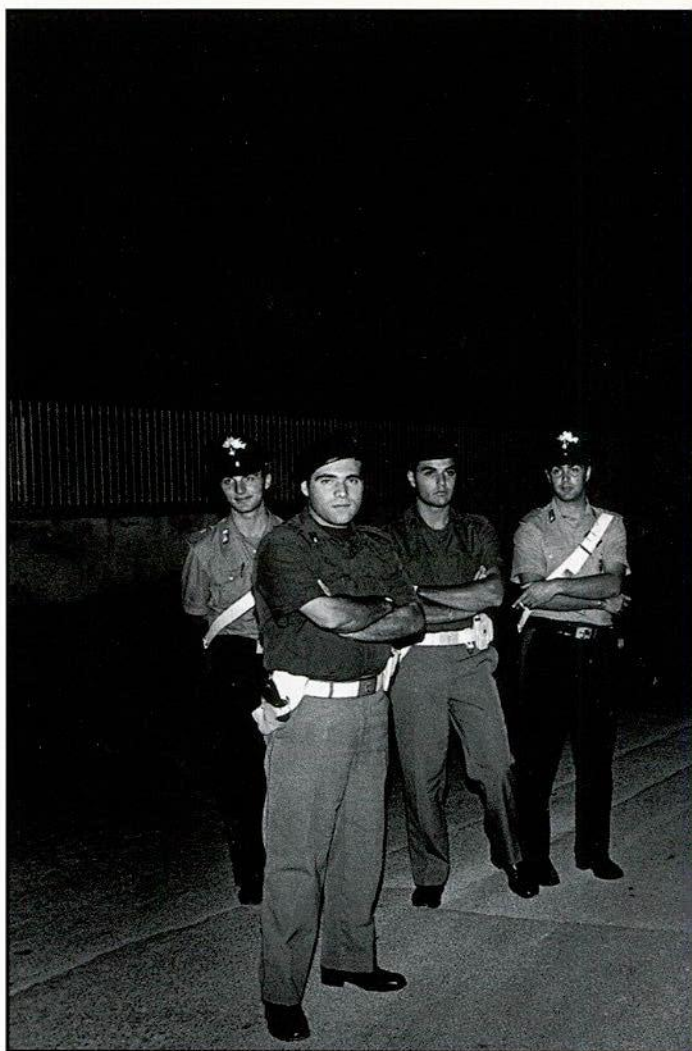
Die intentieverklaring is natuurlijk een grote stimulans voor de strijd van vrouwen om hun rechten nageleefd te krijgen, maar papier is geduldig. Vrouwen zullen toch zelf met het document in de hand bij hun regeringen hun rechten moeten opeisen. Tijdens de Vierde VN Wereldvrouwenconferentie, die in 1995 in China plaatsvindt, zal moeten blijken in hoeverre de besluiten tot een concrete verbetering van de mensenrechten van vrouwen hebben geleid.

Winde Evenhuis

Winde Evenhuis is werkzaam bij het Humanistisch Overleg Mensenrechten en betrokken bij de internationale campagne om mensenrechten van vrouwen te versterken. Ook nam zij deel aan de VN Wereldconferentie Mensenrechten. Geweld tegen vrouwen in oorlogssituaties en de erkenning van seksueel geweld als legitieme grond voor asielverlening is de komende tijd een belangrijk aandachtspunt van het HOM.

De mafiapraktijken liegen er niet om. En de banden die de Cosa Nostra met diverse politici en overheidsambtenaren heeft ook niet. In Italië komen de laatste jaren steeds meer wandaden en corruptieschandalen aan het licht, waardoor duidelijk wordt hoezeer de mafia verworpen is tot een keiharde misdaadorganisatie, die de meest vreselijke liquidaties niet schuwt. Ook enkele ex-mafiosi doen een boekje open over de ongeschreven regels en wetten van de Cosa Nostra, zij het niet zonder ambivalentie. Want de belangrijkste stelregel van de 'mannen van eer' is dat men elkaar niet verraadt.

De ongeschreven regels en wetten van d

Lange tijd heeft men in Italië de ogen gesloten voor de steeds harder wordende mafiapraktijken en vooral voor de banden die er tussen de politiek en de Cosa Nostra bestaan. Dat het zoveel jaar geduurd heeft voordat men in Italië wilde zien tot welke wandaden de mafia in staat is, is niet helemaal onbegrijpelijk. Want niets is zo pijnlijk dan de conclusie dat een overheid heeft nagelaten te doen wat haar te doen staat: de bescherming van de burgers tegen het recht van de sterkste. Een overheid die zijn plichten heeft verzaakt verdient felle kritiek, maar het is niet helemaal terecht om alleen hard te oordelen. Want in een maatschappij kunnen elementen actief zijn die tot wandaden in staat zijn, waarvan een weldenkend mens nauwelijks kan bevesten dat ze plaatsvinden. Dan gelden er andere wetten, de wetten van de jungle. De laatste jaren echter wordt steeds duidelijker hoe in bepaalde delen van Italië de mafia het dagelijkse leven heeft beheerst, hoe bang de bevolking is en welke banden er zijn tussen de publieke ambten en de Cosa Nostra. Geregeld melden de

media dat Italiaanse politici en overheidsdienaren in staat van beschuldiging worden gesteld vanwege corruptie en betrokkenheid bij moord. De moord op de mafiabestrijders en rechters Giovanni Falcone en Paolo Borsellino in 1992 heeft de Italianen de ogen geopend. Tegelijkertijd - en dat is waarschijnlijk geen toeval - zijn er talrijke publikaties over de mafia verschenen.

Zo ook in Nederland. Onlangs zijn er enkele boeken gepubliceerd waarin de ziel van de mafia wordt blootgelegd. De Marokkaanse auteur Tahar Ben Jelloun koos in zijn prachtige boek 'De blinde engel' voor de literaire vorm om de ijzeren greep van de georganiseerde misdaad op Zuid-Italië te beschrijven. De voormalige correspondent van De Telegraaf in Rome, Henri van der Zee, verhaalt in het bondige werk 'In de greep van de Octopus' over de mafia-terreur in Italië, terwijl twee oud mafia-leden in respectievelijk 'Leven in de mafia. Het verhaal van Antonino Calderone' en 'De huurmoordenaar. Het ware verhaal van Tony Franks' hun ervaringen via ghostwriters op

papier hebben laten vastleggen.

Het zijn vooral de 'overlopers' die het justitieel apparaat van dienst zijn geweest in diens opsporingsdrift naar de kern van de mafia. Zowel in Italië als in de Verenigde Staten zijn met hun hulp enkele hoofdfiguren opgepakt en mysterieuze zaken opgelost. Zo werd door het verhaal van Tony Franks de verdwijning van de Amerikaanse vakbondsleider Jimmy Hoffa opgehelderd. Op basis van de verklaringen van Antonino Calderone werden maar liefst 160 arrestatiebevelen uitgevaardigd, onder meer tegen de belangrijkste mafiabaas in Italië, Toto Riina. Begin dit jaar werd 'het beest' Toto Riina door een speciale eenheid van de carabinieri gearresteerd.

De verklaringen van Calderone geven aan welk een hechte organisatie de Cosa Nostra (nog steeds) is. In de inleiding van 'Leven in de mafia' stelt journaliste en Italiëkenner Marjon van Royen dat mafiaspecialist Pino Arlacchi, die het verhaal van Calderone optekende, altijd twijfelde aan het idee dat de mafia een strak georganiseerd orgaan was. Zo ver-

door Simone Jacobus

Foto's: Ad van Denderen

De Cosa Nostra is een gesloten gemeenschap bestaande uit 'mannen van eer', waaraan elk gevoel voor romantiek, zoals die nog weleens op het witte doek te zien is, ontbreekt.

Cosa Nostra

telt Arlacchi tegen Van Royen: "Ik dacht altijd dat het gewone leven van de mafiosi waarbij ze elkaar ontmoeten op familiefeesten en bruiloften voldoende was. (...) Het was onthutsend. Het bestaan van deze formele, hiërarchische structuur van de Cosa Nostra heeft een deel van mijn oude opvattingen op zijn kop gezet."

De Cosa Nostra - bestaande uit 'mannen van eer' - is een gesloten gemeenschap met ongeschreven regels en wetten, waaraan elk gevoel voor romantiek, zoals die nog weleens op het witte doek te zien is, ontbreekt. De codes zijn strikt. Zo wordt het aanstellen van een familiehoofd via verkiezing bepaald. Je weet als mafialid precies wie je wel en wie je geen informatie mag verstrekken. Je houdt je niet bezig met prostitutie, je pleegt geen moorden in het territorium van een ander en je houdt de vrouw buiten de zaken (hoewel zij voelt dat er iets aan de hand is). Tevens vermijdt je ruzies met andere 'mannen van eer'. Calderone merkt op: "Wat een mooie principes. En wat ben ik (...)

vaak bedrogen uitgekomen: geen respect voor de regels, dubbel spel, bedrog, moord door misbruik van het vertrouwen van degenen die wel in deze regels geloofden."

De broer van Calderone, de mafiabaas Pippo, heeft in de jaren zeventig zelfs gepoogd de regels van de Cosa Nostra op schrift te stellen, opdat onderlinge problemen en rivaliteit tussen de verschillende 'families' gesust zouden worden. Zonder succes. De machtsstrijd was niet meer te stoppen, hetgeen velen onder wie Pippo het leven kostte.

Arlacchi beschouwt het document van de broer van Antonino Calderone als een soort grondwet van de misdaadorganisatie. Het document betekent een breuk tussen de vroegere plattelandsmafia, waarbij de organisatie uit een los verband van families bestond, en de tegenwoordige 'gecentraliseerde mafiastaat'. Een staat binnen de staat. Was de Cosa Nostra in de begindagen nog onschuldig (maar wat heet onschuldig) door zich met afpersing, smokkel en diefstal bezig te houden, vandaag de dag concentreert

de mafia zich op de drugshandel en de harde misdaad.

Wat bezielt een mens om zich bij de mafia aan te sluiten? Henri van der Zee citeert in 'In de greep van de Octopus' de Italiaanse journalist Giorgio Bocca die meent dat een jongen in de zuidelijke provincies van Italië drie keuzes heeft. Hij kan mafioso worden, de politiek ingaan of advocaat van een mafiabaas worden. Toch duiden de cijfers op andere mogelijkheden. Volgens schattingen telt de mafia op Sicilië in totaal 15.000 leden, wat nog geen één procent is van de Siciliaanse bevolking. De rest van de Sicilianen verdient zijn brood dus op een andere wijze. Voor Antonino Calderone was het vanzelfsprekend dat hij deel ging uitmaken van 'het genootschap van eer' in Cantania op Sicilië. Calderones moeder stamt uit een mafiageslacht, zijn oom was de grondlegger van de eerste mafiafamilie in Cantania en zijn oudere broer Pippo was al volop in de mafia geïntegreerd toen Antonino toetrad. Die toetreding werd officieel bekrachtigd met een inwijdings-

ceremonie."Ik kwam in een nieuwe wereld, vol bijzondere mensen die bereid waren hun leven te wagen om hun kameraden te helpen, onrecht te wreken, met een macht die je je niet kon voorstellen. (...) Uiteindelijk kwam ik tot de conclusie dat de echte Cosa Nostra iets heel anders is dan wat me bij die gelegenheid werd gepresenteerd."

Hoewel Calderone vol overgave in het geheime genootschap opereerde had hij persoonlijke bezwaren tegen het plegen van een moord. Door collega's is hij altijd beschuldigd dat hij nooit actief aan een schietpartij heeft deelgenomen. "Ik probeerde me inderdaad altijd te drukken als

die afstandelijk en zonder enig spoor van mededogen in 'De huurmoordenaar' zijn misdaden opbiecht. Geld was het oogmerk van Frankos' handelen. Opgevoed door een tirannieke stiefvader ontvluchtte hij het ouderlijk huis door zich aan te melden bij de marine. Alras belandde hij in de onderwereld van New York. Drugs-handel (en verslaving), dure auto's, nachtclubs, overvallen, afpersingen en veel hoeren bepaalden de leefwereld van Frankos. In opdracht van mafiabazen als John Gotti pleegde hij ontelbare moorden, die meestal op identieke wijze werden uitgevoerd. Voordat Frankos aan de slag ging vermomde hij zich, zodat hij

berouwvol. "De maatschappij zegt dat ik berouw moet hebben over de moorden die ik heb gepleegd, maar ik ben er niet zeker van of ik dat heb. Zelfs indien ik de twijfelachtige kwaliteiten van degenen die ik heb vermoord negeer, blijf het een feit dat ik mezelf als een soldaat zag en mijn slachtoffers als de vijand. Binnen zo'n context kan er van spijt geen sprake zijn." Inderdaad, de wetten van de jungle.

Rest de vraag welke motieven mannen als Frankos en Calderone hadden om verklikker te worden. Het antwoord is simpel. Ze zaten in het nauw. Frankos sleet een groot deel van zijn tijd in diverse strafinrichtingen (met trots vermeldt hij dat niemand meer gevangenen van binnenuit kent dan hij), maar hij werd altijd veroordeeld voor andere vergrijpen. Nooit voor moord. Totdat hij gepakt werd voor een moord die hij *niet* gepleegd had. Het vonnis luidde 25 jaar. En toen vormde Frankos plotseling een bedreiging voor de New Yorkse mafiatiop. Hij wist te veel en was niet meer zeker van z'n leven. De gangster werd verklikker in de hoop dat hem strafvermindering zou worden toegekend.

Een cruciaal gegeven is dat Calderone en Frankos de voornaamste stelregel van de mafia hebben geschonden. Ze hebben hun maten verraden. Frankos, niet al te gepikeerd over de door hem gepleegde moorden, koestert gemengde gevoelens over zijn verraad. "Ik walgde van het idee om een verklikker te zijn." Hij verblijft voor zijn eigen veiligheid al vijf jaar in de isolatiecel en heeft voorsnog geen strafvermindering gekregen. Calderone en zijn familie bevinden zich inmiddels op een onbekend onderduikadres. Deze Siciliaan is weliswaar tot het inzicht gekomen dat de Cosa Nostra een verderfelijke organisatie is, maar ook hij geeft blijk van een zekere ambivalentie. Hij maakt nog steeds het onderscheid tussen de goede oude tijd, toen alles gemoedelijk en overzichtelijk was, en de huidige mafia die door een niets onziende inhuligheid wordt gekenmerkt. In een emotioneel betoog roept Calderone de 'mannen van eer' op om de strijd te staken om vervolgens te concluderen dat zij eigenlijk "mannen zonder eer" zijn.

'Leven in de Mafia. Het verhaal van Antonino Calderone' door Pino Arlacchi met een inleiding van Marjon van Royen, Amsterdam (Nijgh & Van Ditmar) 1993, prijs f 36,90.

'De huurmoordenaar. Het ware verhaal van Tony Frankos' door William Hoffman & Lake Headley, Amsterdam (Luitingh-Sijthoff) 1993, prijs f 34,90.

'In de greep van de Octopus. De mafia-terreur in Italië' door Henri van der Zee, Den Haag (BZZTöh) 1993, prijs f 27,50. *'De blinde engel'* door Tabar Ben Jelloun, Breda (De Geus-Kritak) 1993, prijs f 34,50.

er iemand gedood moest worden." Desondanks is Calderone betrokken geweest bij zeven moorden, waarvan de moord op vier jongetjes hem nog steeds parten speelt. Een ambitieuze kameraad had vier straatjongens opgepakt en in een stal opgesloten. Ondanks protesten van Calderone besloot de man de kinderen te wurgen. Calderone memoreert: "Ik ben tijdens de executie in mijn auto blijven zitten, met de raampjes dicht om niets te horen. (...) Nu zou iemand me kunnen vragen: zijn er wel rechters die een oordeel over ons kunnen vellen. Zou het niet heel rechtvaardig en prijzenswaardig zijn als iemand me, zodra ik een voet buiten de deur van deze kamer zet, overhoop schiet? Hoe kon ik nog langer bij dat valedijde genootschap blijven? Toch ben ik er nog een aantal jaren bij gebleven. Met deze wond, deze steen in mijn maag, die er nog steeds zit en er altijd zal blijven zitten."

Calderone betuigt zijn spijt en is bijna op een naïeve manier teleurgesteld in de Cosa Nostra, in het ontbreken van onderlinge solidariteit tussen de 'soldaten'. Hoe anders is het verhaal van de Amerikaan Donald Frankos, alias Tony The Greek,

nimmer als moordenaar geïdentificeerd kon worden. De moord vond nooit plaats in een publieke gelegenheid. Dat was te riskant. Meestal ontvoerden Frankos en zijn handlangers het slachtoffer om deze daarna in een huis te vermoorden. Vervolgens werd het lijk in stukken gezaagd en werden de stoffelijke resten in plastic zakken verpakt. De plastic zakken werden op een afgelegen plek begraven. Ofschoon zijn gangsterleven hem rijkdom en aanzien bracht bekend Frankos: "Het enige waar ik niet honderd procent dol op was, was het moorden, hoewel ik in alle eerlijkheid ook niet kan zeggen dat ik het verafschuwde. Ik moordde omdat mensen graag met gerespecteerde moordenaars omgingen. In de reputatie die ik kreeg, opende veel deuren voor me. Maar ik was niet het type dat een kick van moorden kreeg." Heel af en toe klinkt er een spoor van twijfel in het relaas van Frankos door. Wanneer FBI-verklikker Louie Moia door Frankos en diens vrienden wordt omgebracht, peinst Tony The Greek: "Soms kan ik Moia nog horen schreeuwen. Ik kan je wel zeggen dat ik mezelf niet aardig vind wanneer ik me die nacht herinner." Normaliter is hij minder

Gilde draagt steentje bij aan ouderenemancipatie

Gilde Amsterdam is inmiddels uitgegroeid tot een fenomeen. Bijna 10 jaar geleden ontstaan op initiatief van een groepje actieve ouderen, die van mening waren dat de kennis en levenservaring van ouderen mee moet tellen in de maatschappij, is het in meer dan 100 plaatsen in ons land nagevolgd. Maar ook in het buitenland zijn reeds vele gelijksoortige projecten ontstaan. In het Europees Jaar van de Ouderen is Gilde Amsterdam zelfs uitgeroepen tot voorbeeldproject op het gebied van de ouderenemancipatie. Waar oprechte boosheid al niet toe kan leiden.

door Mirre Bots

Foto's: Chris Pennarts

Want kwaadheid was de motor achter het ontstaan van dit initiatief in 1984. Kwaadheid over het feit dat ouderen in onze maatschappij soms wel zo'n dertig jaar lang aan de kant moeten staan en niet meer geacht worden een zinvolle bijdrage aan de maatschappij te leveren.

Wout van Doornik, initiatiefnemer van Gilde en directeur van Gilde Amsterdam, kan zich er nog over opwinden. "Het is toch uiterst tragisch te noemen dat in onze cultuur een groot deel van een mensenleven niet meer meetelt. De laatste jaren stoppen veel mensen al op 55-jarige leeftijd met werken, en dat aantal neemt alleen maar toe, maar de kans om in de 80 te worden is vrij groot. Dat houdt in dat eenderde deel van een mensenleven grotendeels onbenut wordt gelaten of nog slechts als marginaal wordt gezien, want er zijn in onze maatschappij geen taken voor ouderen ontwikkeld. Ouderen worden vooral bekeken als mensen die het allemaal al gehad hebben en die vooral maar moeten genieten van het leven. Maar alleen genieten wat er te genieten valt is een vorm van hedonisme. Veel ouderen vinden daar helemaal geen bevrediging in. Die willen iets doen met de kennis en levenservaring die ze hebben opgedaan en daadwerkelijk hun steentje aan de samenleving bijdragen."

Ook in de reclame wordt fiks ingespeeld op het idee dat ouderen nu eindelijk eens kunnen gaan genieten van hun welverdiende rust. Maar dan wel snelle en eigentijdse ouderen, die hun heil vooral schijnen te moeten zoeken in de verstrooiende hoek. Maar alleen verstrooi-

ing kan een mens snel gaan vervelen, zeker als hij of zij nog zo'n 25 jaar voor de boeg heeft.

Wout van Doornik: "Ouderen kunnen op bepaalde punten, zoals snelheid en stijl van leven, niet wedijveren met jongeren. Daar moet je ze ook niet op aanspreken. Om de levensfase van 55 tot zeg 85 jaar op waarde te schatten, zul je de zaken moeten benadrukken die daarbij horen. En dan kom je al gauw uit op kennis en ervaring die mensen in hun leven hebben opgedaan, waarover jongeren vaak nog niet beschikken. Je kunt deze overdragen en beschikbaar stellen aan anderen. De jongeren moeten het doen, maar ze kunnen gebruik maken van de know-how van ouderen. Dat is simpel gezegd de filosofie achter Gilde."

En zo ontstond het idee van de Gilde Gids. Een gids waarin gemiddeld zo'n 300 ouderen belangeloos en in een informele sfeer bereid zijn tot het geven van adviezen, begeleiding, informatie of lezingen. En daarbij gaat het om een zeer uiteenlopend scala aan onderwerpen en vaardigheden. Je kunt het zo gek niet bedenken of de adviseurs - want zo worden de ouderen die hun kennis ter beschikking stellen genoemd - bieden het aan: van het leren boekbinden en vreemde talen spreken tot het opgraven van oude munten, spreken in het openbaar en schaken met de computer. De Gilde Gids blijkt een gouden greep te zijn geweest, want zowel individuen als groepen weten in groten getale de weg ernaar te vinden. En dan kan het gaan om een allochtoon die een eigen winkeltje wil beginnen of Nederlands wil leren, een buurthuis dat een loodgietersadvies wil, een hoogleraar die iemand wil interviewen voor zijn onderzoek of een groepje jongeren dat in Polen een kindertehuis gaat schilderen en hiervoor een huisschilder als adviseur meevraagt. Wout van Doornik: "Het is inderdaad zo dat iedereen, zowel jong als oud, allochtoon of autochtoon, hoog- of laag-opgeleid, mensen met een smalle beurs of met een welgevulde portemonnaie, buurthuizen en Rotaryclubs, de weg naar ons weet te vinden. Omdat sommigen zelfs wel wat meer wilden dan een advies en ons regelmatig de vraag bereikte of ze niet substantiële van iemands diensten gebruik konden maken, organisaties zochten bijvoorbeeld een klusjesman of een bestuurslid, zijn we een jaar of vier geleden met een ander project gestart, de Senior-Vrijwilligers Service. Mensen die hun sporen op een bepaald gebied verdiend hebben bemiddelen wij naar vacatures, waarvoor speciaal oudere vrijwilligers gezocht worden. Want sommige ouderen gaven ook te kennen dat ze meer wilden dan slechts een advies geven. Ze hadden behoefte aan meer structuur in hun dagen en wilden wel een paar dagdelen per week actief zijn." Voorbeelden van functies waarvoor ouderen bij uitstek geschikt kunnen zijn,

Ouderen kunnen qua snelheid en stijl van leven niet wedijveren met jongeren. Daar moet je ze ook niet op aanspreken. Je moet eigen taken voor ouderen ontwikkelen.

zijn gastvrouw in een bejaardentehuis of een organisatie die uit allemaal jonge mensen bestaat, maar die een oudere penningmeester zoeken, omdat ze zelf de nodige ervaring missen. Zo zijn er ook een paar lassers en elektriciens gaan werken bij een Experimentele Werkplaats in Amsterdam-Noord, die opgezet is om randgroepjongeren weer binnen de maatschappij te halen. De bedoeling is om hen aan enkele vakken te laten ruiken, waardoor ze misschien alsnog naar school gaan om het echt te leren.

Wout van Doornik: "De goodwill voor onze projecten onder jongeren is groot, dat valt me elke keer weer op. Dat geeft eens te meer aan dat je ouderen niet apart moet zetten of als een speciale categorie behandelen. Oud worden we allemaal. Het is een levensfase waar ieder van ons vanzelf in terechtkomt. Hoe kijk je er tegen aan en wat doe je ermee? Daar gaat het om."

De 74-jarige Epko Weert is een van de ouderen die al jaren actief betrokken is bij Gilde Amsterdam. Hij geeft zowel elke maandagochtend Engelse conversaties voor gevorderden als regelmatig voor allerlei clubs en organisaties een lezing en diaprojectie over zijn rol als student in het verzet. "Dat laatste doe ik nog niet zolang en ik wilde het aanvankelijk ook niet, omdat ik er niet zo graag mee te koop loop. Maar na aandringen van de kant van mensen die bij Gilde werkten, zij hebben me evenals het verzetsmuseum behoorlijk achter de voddens gezeten om me zover te krijgen, ben ik onder de noemer Verteld Verleden over mijn ervaringen in het verzet gaan vertellen. Omdat er ook nog wat foto's van Cas Oorthuys in omloop waren waarop ik als verzetsmedewerker stond kon ik er een levendig verhaal van maken. Nu ik het eenmaal wat langer doe, ben ik het eigenlijk heel leuk gaan vinden. Vooral ook omdat ik merk dat veel jongeren toch in dat verleden geïnteresseerd zijn. En ik ben een actief mens, die van uitdagingen houdt. Bovendien kom ik graag onder de mensen. Ik ga vaak 's ochtends de deur uit en weet niet wanneer ik 's avonds weer thuiskom, dat kan soms diep in de nacht zijn." Onder de mensen komt Epko Weert inderdaad genoeg, want behalve dat hij zijn lezing en diaprojectie voor de meest uiteenlopende groepen houdt, van het Amsterdamse studentencorps tot onlangs nog in een krakerscafé, is hij ook nog

rondleider bij Mee 'In Mokum. Dit is eveneens een project van Gilde Amsterdam, waarin oudere Amsterdammers aan belangstellenden hun stad laten zien. Epko Weert: "Dat is het eerste wat ik voor Gilde deed. Toen ik hierover in de krant las, voelde ik me meteen aangesproken, want ik ben zeer verknocht aan Amsterdam. Ik ervaar het echt als mijn stad, waar ik 50 jaar van m'n leven heb doorgebracht en die ik op mijn duimpje ken, maar waar toch altijd weer iets nieuws aan te ontdekken valt. Daarnaast heb ik vanuit mijn vroegere werk bij een internationaal verzekeringsbedrijf altijd veel buitenlandse contacten gehad en veel aan Nederland-promotie gedaan. Dus de stap om aan Amsterdam-promotie te gaan doen was maar klein. Ik vind het dankbaar werk om mensen een gezellige dag te bezorgen, zeker mensen die niet alleen naar Amsterdam durven te komen, omdat ze zoveel negatieve dingen over Amsterdam gehoord hebben. Door ze mee te nemen kun je dat ontzenuwen, al zijn er natuurlijk wel negatieve aspecten, en laten zien hoe mooi de stad eigenlijk is. En zelf leer ik er ook van. Ik krijg steeds meer eerbied voor wat mijn voorvaders allemaal in Amsterdam gepresteerd hebben."

Van Mee in Mokum maken jaarlijks wel zo'n 20.000 mensen gebruik en blijkbaar zijn er ook veel oudere Amsterdammers die van hun stad houden en deze aan anderen willen laten zien, want er is zelfs een wachtlijst voor eventuele gegadigden voor de functie van rondleider.

Mee In Mokum is dus evenals de Gilde Gids en de Senior-Vrijwilligers Service een succesformule gebleken. Hoewel Wout van Doornik niet wil ontkennen dat de diverse projecten van Gilde Amsterdam een succes zijn, weet hij dit ook aardig te relativiseren. "De tijd was er blijkbaar rijp voor. Wij hebben dan wel toevallig als eersten het idee ontwikkeld en vormgegeven, maar dat het op zo'n grote schaal nagevolgd wordt wil ook zeggen dat er in de maatschappij een grote behoefte bestaat om ouderen actief te laten opereren. Ik ben er natuurlijk wel trots op, maar ik ben toch vooral iemand die alweer twee stappen verder denkt en bezig is met wat we nog meer kunnen bedenken. Daarnaast moet ik toch ook wel zeggen dat ik enigszins teleurgesteld ben in het aantal ouderen dat bijvoorbeeld aan de Gilde Gids meewerkt. De aantal-

len zijn achtergebleven bij wat ik verwachtte. Het zijn er nu gemiddeld zo'n 300, maar in een stad als Amsterdam hadden het er evengoed 3000 of zelfs 30.000 kunnen zijn. Maar ja, hierbij moet je natuurlijk wel bedenken dat niet iedereen een achtergrond heeft waarover veel over te dragen is. Als je een heel leven lang alleen maar papieren in mappen gestopt hebt, kun je daar anderen niet zoveel over vertellen." Vandaar dat hij voortdurend op iets nieuws aan het broeden is. Het volgende project staat dan ook alweer op stapel. Zo gaat in oktober

hen vragen wat ze nu echt willen. Misschien hebben ze hun hele leven al een bepaalde wens gehad, maar hier nooit aan toegegeven. Of omdat het niet hoorde in hun milieu of opvoeding of omdat ze nooit het idee hebben meegekregen dat ze überhaupt iets te willen hebben. We zetten hun mogelijkheden en wensen op een rijtje en verwijzen hen vervolgens door naar een aantal clubs, zoals de Raad voor de Sport en de Raad voor de Beroepskeuze, die hen met hun specifieke vraag verder kunnen helpen. Natuurlijk vergt het voeren van een dergelijk gesprek wel wat

de nadruk komt te liggen op het laten ontmoeten van verschillende culturen rond de huiskamertafel. Op een zakelijke noemer, namelijk dat mensen Nederlands willen leren, haal je ze binnen, maar wanneer je met een klein groepje bij iemand in z'n huiskamer zit gebeurt er natuurlijk meer. Dan leer je elkaar ook op een andere manier kennen en respecteren."

Want zo zou het volgens hem moeten zijn, dat de generaties en culturen zich gemakkelijk onder elkaar mengen en dat ze niet apart worden door al die vervloekte regeltjes van de maatschappij. En dan maakt hij zich weer opnieuw kwaad. "Het is toch te gek om los te lopen dat een journalist die een vaste baan heeft of een psycho-analytica, die zich eerst jaren en jaren gespecialiseerd moet hebben om dat beroep te kunnen uitoefenen, er na hun 65e verplicht mee op moeten houden. Terwijl ze dan nog heel goed tot dat werk in staat zijn en soms zelfs op hun best zijn. Freud begon ook pas op z'n 55e jaar met zijn eerste theoretische schrijfsels over het onbewuste. Hier bij Gilde loopt ook een man rond, die tot z'n 65e een meubelzaak heeft gehad. Daarna is hij met een yoga-opleiding begonnen. Nu op z'n 79e heeft hij alweer elf jaar ervaring als yogaleraar, die hij maar weer wat graag aan anderen overdraagt. Dat is nu ten voeten uit hoe het volgens mij kan. Als we er maar eens vanuit zouden gaan dat ouderen niet alleen recht hebben op participatie, maar ook de verantwoordelijkheid tot participatie. Iedereen heeft plichten in de maatschappij behalve ouderen. Dat is toch krankzinnig."

Het is uiterst tragisch te noemen dat in onze cultuur een groot deel van een mensenleven niet meer meetelt. Eenderde deel van een mensenleven wordt grotendeels onbenut gelaten of slechts als marginaal gezien.

Wegwijs, een adviesbureau voor ouderen, van start. Het is bedoeld voor mensen ouder dan 50 jaar, die nieuwe bezigheden willen gaan aanpakken. Het kan gaan om bezigheden op het gebied van betaald en onbetaald werk, educatie, beroepsopleidingen en opfriscursussen, sport en beweging of hobby en vrije tijd. Wout van Doornik: "We willen geen rijen folders hebben staan en zeggen mevrouw of meneer, kijkt u hier maar eens in. Misschien is dit wat u zoekt. Nee, we willen een uitgebreid gesprek voeren met de mensen die bij ons komen, waarin we

meer professionele kennis, maar we hebben geen enkel probleem om gepensioneerde mensen aan te trekken, die hier in hun vroegere beroep de nodige ervaring mee hebben opgedaan."

Een volgend project, dat nog in de kinderschoenen staat, is zijn idee om allochtonen op een informele manier Nederlands te leren spreken. Wout van Doornik: "We doen dit al, maar de vraag hier naar is behoorlijk groot. We kunnen hier lang niet altijd aan voldoen. Ik wil er dan ook een apart project van maken, waarin

De Zuid-Afrikaanse schrijfster Jeanne Goosen is in ons land nauwelijks bekend. In Zuid-Afrika behoorde zij jarenlang tot de dissidente schrijvers. De poëziebundels die zij in de jaren '70 publiceerde werden in Zuid-Afrika verboden. Haar eerste roman 'Ons is nie almal so nie', die in 1990 verscheen en die onlangs in het Nederlands is vertaald, werd door publiek en pers echter met enthousiasme ontvangen en met diverse literaire prijzen bekroond. Blijkbaar wist ze daarin iets te verwoorden dat voor veel blanke Afrikaanders herkenbaar was. Een gesprek met een schrijfster, die met pijn terugkijkt op de apartheid en die de huidige ontwikkelingen kritisch volgt.

'Ons is nie almal so nie'

In de roman schetst Goosen via de nog onschuldige ogen van het meisje Gerti het rustige en ogenschijnlijk harmonieuze familielevens van een Zuid-Afrikaans calvinistisch arbeidersgezin. Vader Piet, astmapatiënt, houdt als spoorwagearbeider met moeite het hoofd boven water. De wat zuinige en gefrustreerde Piet blijkt van alles tegen 'kaffers', kleurlingen, katholieken en communisten te hebben. Moeder Doris, een wat vrolijker type, heeft er geen problemen mee dat haar dochtertje met gekleurde buurkindertjes speelt en haar gevoel voor rechtvaardigheid zegt haar dat communisten ergens misschien toch ook een beetje gelijk hebben. De lezer vangt een glimp op van de vanzelfsprekendheid van het alledaagse racisme waarmee meisjes als Gerti in de bekrompen jaren vijftig opgroeiden. De schrijfster zelf ziet haar boek 'Ons is nie almal so nie' als een bekentenis. "Ik

wilde laten zien hoe een kind als Gerti al op jonge leeftijd een totale indoctrinatie ondergaat. Zwarten zijn geen mensen, dat was het idee waar je mee opgroeide. De Gerti's van toen, dat is de generatie die nu een grote sprong moet maken naar een nieuw Zuid-Afrika. Probeer je die verwarring maar eens voor te stellen." In het boek zegt vader Piet voortdurend vernederende dingen over zwarten. Woorden als 'kaffers' en 'hotnots' rollen met groot gemak over zijn lippen. Jeanne Goosen bekennt tijdens het schrijven grote moeite gehad te hebben om dit soort woorden op te schrijven. "Mensen als Piet kennen wij Afrikaanders allemaal. Streng christelijk waren ze en ze vonden oprecht dat de bokken en schapen gescheiden moesten worden, dat stond tenslotte in de Bijbel. Het is een heel emotioneel proces voor me geweest om op een eerlijke manier te schrijven over mensen

door Ria Lavrijsen

met wie ook ik ben opgegroeid. Soms was ik bang voor het boek, want door die racistische uitlatingen van Piet zouden sommige mensen het als een conservatief en propagandistisch boek kunnen beschouwen. Dit boek zou in de jaren vijftig gelezen zijn als een pleidooi voor de apartheid. Ik wist dat ik met vuur speelde. Al gooide ik mijn hele loopbaan te grabbel, dit verhaal moest eruit. Ik heb het boek geschreven nog vóór de beroemde speech van De Klerk waarin hij de afschaffing van de apartheid aankondigt en vóór de vrijlating van Mandela. Ik wist niet of het gepubliceerd zou kunnen worden, maar ik was van plan om in ieder geval de confrontatie met mijn uitgever niet uit de weg te gaan."

Toen het boek er eenmaal was, bleek het goed ontvangen te worden. Mensen belden Jeanne Goosen zelfs 's nachts huilend op. "Ze waren opgelucht dat iemand eindelijk bereid was de waarheid toe te geven. Ze konden nu eindelijk vertellen dat hun vader of oom net zo'n racistische man als Piet was geweest. Mensen hadden behoefte om te praten, om te erkennen dat er fouten waren gemaakt. De titel van de roman is 'Ons is nie almal so nie' maar ik heb eigenlijk willen zeggen: wij waren allemaal zo."

Zelf is Jeanne Goosen in een eenvoudig middenklassegezin in de buurt van Kaapstad opgegroeid. Haar ouders waren, hoewel niet erg politiek bewust, gelukkig geen voorstanders van de apartheidspolitiek. "Mijn moeder heeft altijd erg meegeleefd met de zwarte bevolking. Zij kon zich niet verenigen met de apartheid, dat vond ze onrechtvaardig, maar ze vond wel dat je de regering moest gehoorzamen. Je moet je voorstellen, van kinds af aan groeide je op met vrees. Je werd bang gemaakt met verhalen over zwarten die je dood zouden steken en land van je wilden afnemen. Je leerde dat de zwarten barbaren waren. Mijn ouders hebben zich nooit met de apartheid kunnen verzoenen, maar hadden wel het gevoel dat ze er niet echt iets tegen konden doen. Ze wilden niet uitgestoten worden."

Goosens werk is te beschouwen als een poging om in het reine te komen met het racistische denken waarmee vrijwel alle blanke Afrikaanders zijn opgegroeid. Een dit jaar verschenen eenakter van haar hand, 'n Koffer in die Kas, dat in juli op het theaterfestival van Grahamstown in première ging, blijkt vooral bij de Afrikaanders heel wat emoties op te roepen. Sommige mensen hebben moeite met de ruwe taal, anderen zien, tot tranen toe bewogen, hun eigen onmacht verbeeld. Het stuk gaat over een blanke vrouw die 's avonds laat in haar appartement een zwarte inbreker aantreft. Hij probeert zich te verstoppen in haar klerenkast, de kast valt om en de zwarte man zit opgesloten. De vrouw schenkt een whisky in en begint een lang nachtelijk gesprek. Langzaam wordt ze dron-

Ik geloof dat wij blanke Afrikaanders al die jaren in psychologisch opzicht in een gevangenis hebben geleefd.

ken. Nooit heeft ze zich met de apartheid kunnen verzoenen, zegt ze, maar ze geeft nu toe dat ze bang is voor deze zwarte man. De man in de kast reageert niet, uit de kast is slechts een luidruchtig zwijgen voelbaar. Ze praat, schreeuwt en probeert wanhopig contact met hem te krijgen. "Jij terroriseer my met jou stilte", zegt de vrouw. "Praat, kaffer, praat." Als zij op het eind, naakt en kwetsbaar, de inbreker vrijlaat, loopt hij weg zonder iets te zeggen. De vrouw, roept hem smekend achterna terug te komen.

"Die vrouw verwoordt de vrees van een aanzienlijk deel van de blanke Afrikaander gemeenschap", zegt Jeanne Goosen. "Zij wil die zwarte man wel vrijlaten, maar is niet in staat om zich van het racistische denken te ontdoen. Door die man niets te laten zeggen, wil ik laten zien dat er nooit echte communicatie mo-

wen in het ANC als ze zeggen dat ze geen censuur in zullen stellen. Maar fascisme kan heel gemakkelijk door een nieuwe vorm van totalitair denken worden vervangen. Het ANC zal moeten garanderen dat cultuur niet als een politiek wapen gebruikt zal worden. Doen ze dat niet dan maken ze dezelfde fout die de Afrikaanders gemaakt hebben. Die stelden ook de cultuur en de kunst in dienst van een politiek ideaal."

"Dat er anno 1993 in Zuid-Afrika zowel bij conservatieven als bij progressieve liberalen achter het huis nog steeds 'bediendehokke' bestaan, waar zwarte dienstboden wonen, is tragisch en erg. Woorden zijn nauwelijks toereikend om te zeggen hoe diep me dat raakt. We horen nu dingen die in naam van het Afrikaanderdom zijn gedaan, waarvan we

Ik vraag me elke dag af: heb ik wel genoeg moeite gedaan? Heb ik ook geen voordeel gehad van de apartheid?

gelijk was. Die vrouw probeert wanhopig om contact te maken, maar de man weigert om met haar te praten. Die stilte, dat is iets wat ons gek maakt."

Na veertig jaar apartheid en censuur is het voor dissidente schrijvers als Jeanne Goosen eindelijk mogelijk te schrijven wat ze willen. Maar Jeanne Goosen vindt dat men op dit moment in Zuid-Afrika nog helemaal niet weet hoe men die vrijheid moet hanteren. "Wij weten helemaal niet wat vrijheid is. Ten koste van de zwarte bevolking hebben wij, blanke Afrikaanders, materiële rijkdom verworven, maar ik geloof dat we al die jaren in psychologisch opzicht in een gevangenis hebben geleefd. Het zal heel lang duren voordat het weer goed komt met ons. Wij denken nog steeds in termen van zij en wij, we wonen nog steeds niet in dezelfde wijken. In deze overgangsperiode worden elke dag tientallen mensen vermoord. Is dat vrijheid? In de toekomst zal nog moeten blijken hoe de nieuwe regering, waar het ANC een belangrijke stem in zal hebben, met de vrijheid omgaat. Ik zou bijvoorbeeld heel graag van het ANC horen wat haar culturele beleid voor de toekomst wordt. Ik heb vertrou-

niets wisten. Dat lijkt op de situatie van de Tweede Wereldoorlog: 'Wir haben es nicht gewusst', maar dat kan niet als excuus gelden. Wij hadden hier inderdaad geen persvrijheid, wij konden niks veranderen. Toch vraag ik me elke dag af: heb ik wel genoeg moeite gedaan? Heb ook ik geen voordeel gehad van de apartheid? Ik ben altijd gewoon als journalist blijven werken om de kost te verdienen. Misschien gaat iemand me op fouten uit het verleden betrapten omdat ik niet genoeg heb gedaan tegen de apartheid. Ik weet van blanken, zelfs in mijn eigen vriendenkring, die open en bloot in een gewelddadige situatie stappen. Alsof er een doodsbegerte is, alsof dat de enige manier is waarop je kunt boeten voor alle fouten van de Afrikaanders."

Ons is nie almal so nie, Amsterdam (Amber) 1993, prijs f 29,90.

'De Verbeelding' van de HOS zal op maandag 13 september gewijd zijn aan de Zuid-Afrikaanse schrijfster Jeanne Goosen. Radio 5, 14.30 - 15.00 uur.

Hotel De Einder

Begin juli kwam er een stroom publiciteit op gang door plannen van de afdeling Alkmaar voor een forumbijeenkomst over hulp bij zelfdoding. Daarin speelde het idee van het hotel De Einder als instelling voor hulp bij zelfdoding een prominente rol. De media, die last hadden van de komkommertijd, sprongen massaal op dit onderwerp en overstelpen de afdeling communicatie van het centraal bureau in Utrecht met vragen over achtergronden, beweegredenen en uitwerkingen van een 'zelfmoordhotel'. Door de golf publiciteit - ook radio en televisie stortten zich erop - kregen veel mensen het idee dat het HV daadwerkelijk tot de instelling van een hotel De Einder had besloten. Bij het centraal bureau

kwamen daarop veel reacties binnen van voor- en tegenstanders, maar ook van hulpverleners in acute nood.

Het Hoofdbestuur gaf een persverklaring uit, die hieronder is afgedrukt, en nam contact op met de afdeling Alkmaar. Binnenkort zal het Hoofdbestuur alle afdelingen in het land berichten over de te volgen weg bij het bekend maken van plannen en initiatieven, zeker als die gaan over complexe en uiterst gevoelige zaken als het thema hulp bij zelfdoding.

Persverklaring (6 juli 1993)

Het Humanistisch Verbond kwam vandaag in het nieuws met het bericht dat er, via een openbare discussie, naar de oprichting wordt gestreefd van een 'sterfhuis', een instelling waar mensen terecht zouden kunnen die tot zelfdoding hebben besloten.

Dit bericht is afkomstig van enkele leden van de afdeling Alkmaar van het Humanistisch Verbond. Het Hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond betreurt de onverhoedse wijze waarop dit initiatief is genomen.

Anders dan in interviews is gesuggereerd kan er niet vanuit de humanistische beginselen rechtstreeks tot een dergelijke praktijk worden besloten. Het bestuur staat echter niet afwijzend tegenover het voeren van een discussie over dit onderwerp, maar een standpunt in deze kwestie is in dit stadium nog niet aan de orde.

Afdeling Communicatie HV

Homo-lesbische werkgroep opgeheven

De Homo-Lesbische Werkgroep van het HV heeft op 25 mei jl. besloten de werkgroep als zodanig op te heffen. Na 14 florerende jaren leek nu de tijd rijp om te stoppen. Enerzijds omdat op de prioriteitenlijst van het HV emancipatiebeleid niet meer als kernactiviteit voorkomt, anderzijds omdat het de werkgroep aan menskracht ontbreekt. Het feit dat de HLW niet meer bestaat, wil niet zeggen dat er geen ontmoetingsweekenden meer georganiseerd zullen worden. In samenwerking met Stichting Driekant uit Valkenburg a/d Geul zal het eerstvolgende weekend op 15-17 oktober als vanouds doorgang vinden.

Discussie-cyclus 'Een schitterend ongeluk'

Het HV West-Brabant wil in oktober en november op de dinsdagavond een discussiecyclus organiseren over de televisieserie van Wim Kayzer 'Een schitterend ongeluk'. Uiteraard kan dit niet uitputtend gebeuren, maar wel kunnen een aantal stellingen in normale mensentaal met elkaar besproken worden en een boeiende discussie opleveren. Kosten voor de totale cyclus (incl. koffie/thee): f 10,00. Men kan zich voor deze cyclus opgeven bij Adri Leeuw (tel. 01652-16091) of Bram Besselink (tel. 01620-55182).

Thema Jong/Oud

Op zaterdag 16 oktober wordt voor groepsbegeleiders en organisatoren een introductiedag verzorgd over het thema jong/oud van het project Samen Leven. Er is tijdens die dag zowel aandacht voor theorie als praktijk. Een uitgebreide informatiemap met tal van suggesties voor activiteiten in de gemeenschappen is nu gereed.

De deelnamekosten voor deze dag bedragen f. 15,- (over te maken op giro 197930 o.v.v. introdag jong/oud), dit is inclusief themamap, lunch, koffie en thee. U kunt zich schriftelijk aanmelden bij Ariane de Brauw, Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Meer informatie over het thema is te verkrijgen bij Dick Metselaar (tel. 030-318145).

Lezing in Groningen

Op 12 september organiseert Het HV in Groningen een lezing door Pieter van Veenen, secretaris van het HOM, over de Wereldconferentie Mensenrechten die juni jl. in Wenen plaatsvond. Aziatische en Islamitische regeringen stelden de universaliteit van mensenrechten ter discussie en ondernamen pogingen om de toenemende internationale bemoeienis met de mensenrechtensituatie in hun landen af te wijzen. Mensenrechten- en vrouwenorganisaties vinden de internationale erkenning van mensenrechten juist van levensbelang. De lezing begint om 10.30 uur en vindt plaats in Humanistisch Centrum, W.A. Scholtenstraat 2 te Groningen.

(Ingezonden mededeling)

LOS VAST Stichting LosVast

uit zich sedert 3 Maart 1970 middels woord en geschrifte over allerlei facetten rond het fenomeen alleenzijn. Dit onderwerp gaat iedereen aan. De helft van allen die nu samen wonen is straks alleen. In ons land is nu 1/3 van alle huishoudens een éénpersoonshuishouden.

Het gaat over

MENTALITEIT en PRAKTIJK van

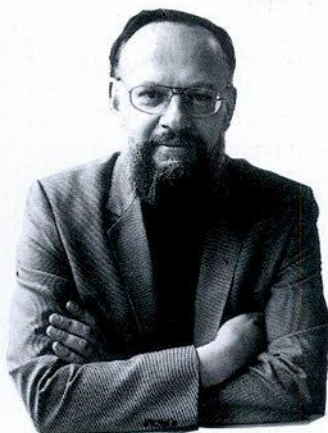
**ALLEEN ZIJN
ALLEEN VOELEN
ALLEEN WONEN
ALLEEN REIZEN**

Inl. over brochures en voordrachten:

Empelse-dijk 14
5235 AE Den Bosch
tel. 073-421323, 9-10.30 uur
fax 073-410388, dag / nacht

Inaugurele rede Govert den Hartogh

Op vrijdag 24 september zal dr. G.A. den Hartogh zijn inaugurele rede houden als bijzonder hoogleraar vanwege de humanistische stichting Socrates bij de Universiteit van Amsterdam. Den Hartogh heeft als leeropdracht: ethische aspecten van de gezondheidszorg in relatie met de humanistische levens- en wereldbeschouwing. De oratie is openbaar en zal plaatsvinden in de Aula van de Universiteit van Amsterdam, Singel 411 (hoek Spui, te bereiken met tram 1, 2 en 5). Aanvang: 15.00 uur. Na afloop is er een receptie.

Ouder worden

Vanaf september a.s. zal er ook Hoger Onderwijs voor Ouderen (HOVO) in Utrecht zijn, bedoeld voor mensen van vijftig jaar en ouder. De Universiteit voor Humanistiek verzorgt een cursus in de maanden september t/m december 1993 met als titel 'dagelijks leven en ouder worden'. De cursussen vinden plaats op vrijdagmiddag van 14.00 -16.00 uur. Voor meer informatie: mevr. dr. C. Molenberg, tel. 030-367437.

Van der Staay tot bijzonder hoogleraar benoemd

Met ingang van 1 september 1993 is door het bestuur van de stichting Socrates drs. A.J. van der Staay benoemd tot bijzonder hoogleraar op het gebied van 'Kunst en samenleving in humanistisch perspectief, in het bijzonder de geschiedenis en actuele vormen van cultuurkritiek en cultuurpolitiek'. Deze bijzondere leerstoel is gesitueerd in de faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hiermee wordt de achtste bijzondere leerstoel vanwege de stichting Socrates bezet.

Drs. Van der Staay werd in 1933 geboren te Eindhoven.

Kiezen

Vanaf maandag 6 september gaat het Gouds Humanistisch Café weer van start. Iedere eerste maandagavond van de maand in gebouw Trefcentrum COC, Spieringstraat 113A in het Goudse centrum. Dit seizoen wordt een aantal avonden gepraat over het thema 'kiezen'. Op 6 september wordt begonnen met politieke keuzes. Later in het seizoen komen o.a. nog persoonlijke en ethische keuzes (bijv. in de gezondheidszorg) aan bod. Voor meer informatie kunt u bellen met Marry Menschaart, tel. 01820-23778.

'Skepsis' in Alkmaar

Op 30 september zal mevrouw H. van Lohuizen, bestuurslid van de stichting Skepsis, een lezing houden over geloven in paramormale verschijnselen. Twijfelen als onderzoekende houding staat hierin centraal. Zij wil in haar lezing proberen om voor- en tegenstanders middelen aan te reiken die stimuleren tot kritisch meedenken over paranormaal geduide verschijnselen. Plaats: buurthuis De Watertoren, Van Teijlingenstraat 20, Alkmaar. Aanvang: 20.00 uur. Voor meer informatie: secretariaat afdeling Alkmaar en Omstreken, tel. 072-124108.

Introductiecursussen

In de gemeenschappen/afdelingen Amsterdam, Leiden, Delft, Den Haag/Zoetermeer en Groningen worden binnenkort introductiecursussen gehouden voor vrijwilligers Humanistische Dienstverlening. Deze afdelingen hebben vrijwilligers nodig voor infor-

matieverstrekking, gespreks-ondersteuning, contactbezoek, publiciteit en activiteiten. Bent u geïnteresseerd in vrijwilligerswerk, dan kunt u de introductiecursus volgen. Voor informatie kunt u bellen naar Ruud van Sijl, tel. 030-318145.

Cursus Humanisme in Gouda en Woerden

Omdat de vorige cursussen 'Humanisme' een succes waren organiseert het HV Midden-Holland dit najaar weer twee cursussen voor iedereen die wat meer wil weten over achtergronden, geschiedenis en inhoud van het humanisme. De cursussen worden 's

avonds gegeven, en wel in Gouda op 30 sept., 7 en 14 okt. en in Woerden op 4, 11 en 18 november. Kosten (incl. cursusboek en koffie/thee) voor leden f 25,00 en voor niet-leden f 30,00. Voor meer informatie: Jaap Hoogervorst 01829-2730.

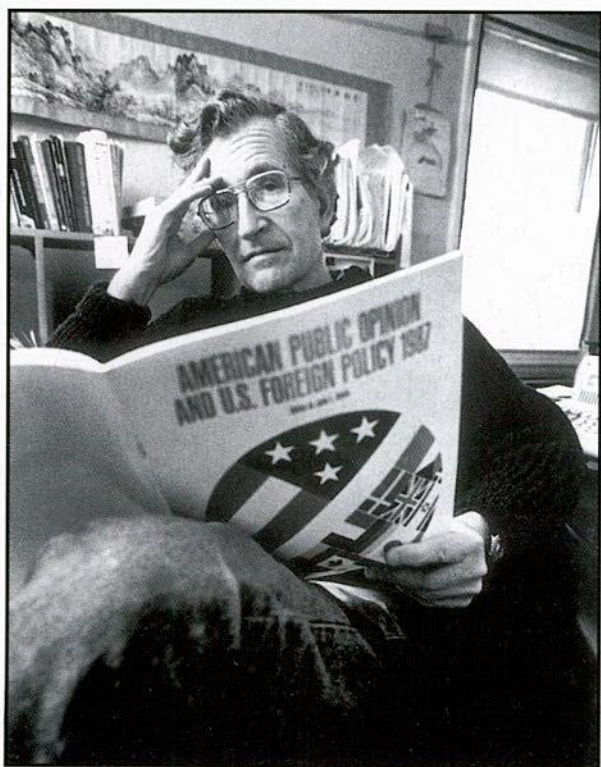
RADIO

Voor een dynamisch medium als radio nu eenmaal is, is het niet altijd even gemakkelijk om vroegtijdig alle informatie over de programma's van de komende maand te geven. Daarom verwijzen wij de luisteraar naar pagina 264 van Teletekst. Op deze pagina kunt u lezen wie de gasten zijn van het interviewprogramma Boven het Dal, en wat de inhoud is van het literaire programma De Verbeelding en Het Voordeel van de Twijfel.

De Ramp

Het Voordeel van de Twijfel
maandag 4 oktober, 13.10 uur, Radio 5

Enkele dagen na de uitreiking van de Zilveren Reissmicrofoon herhaalt de Humanistische Omroep Stichting het hoorspel van deze onderscheiden radiodramaserie. Kees Vlaanderen, die onlangs deze belangrijkste onderscheiding van de Nederlandse radiocritici in ontvangst nam, en Rudie van Meurs hebben naar aanleiding van het feit dat veertig jaar geleden Zeeland door de watersnoodramp werd getroffen een hoorspel en een driedelige documentaire over deze gebeurtenis gemaakt. Het hoorspel, dat nu wordt herhaald, is gebaseerd op de ervaringen van Rudie van Meurs, die de ramp als kind heeft meegemaakt.

TELEVISIE

Noam Chomsky en de Media

Donderdag 9 september, 21.54 uur, Nederland 1

De Amerikaanse hoogleraar linguïstiek en filosofie Noam Chomsky, verbonden aan de Massachusetts Institute of Technology, is behalve grondlegger van een revolutionaire nieuwe theorie binnen de taalwetenschap ook een luis in de pels van de Amerikaanse internationale politiek, die hij met argusogen volgt. Bovendien is hij een van Amerika's meest vooraanstaande, invloedrijke en controversiële intellectuelen.

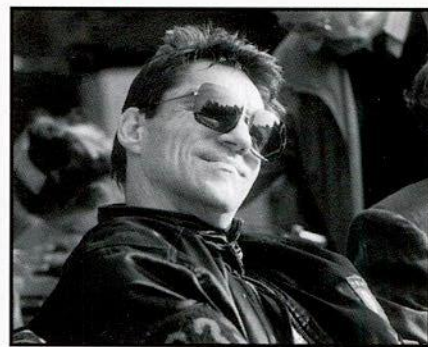
De Canadese documentaire *Manufacturing Consent*, die de Nederlandse titel 'Noam Chomsky en de Media' heeft meegekregen, portretteert o.a. door middel van vele archiefbeelden deze intellectueel en dan vooral zijn worsteling met de media, waartegenover hij zich als geen ander kritisch opstelt. Zijn boodschap aan de wereld is simpel: doorzie de door de media gecreëerde werkelijkheid die altijd een vertekende werkelijkheid is.

In zijn kruistocht tegen de almacht van de zogenaamde *agenda-setting* media (de paar machtigste media die met hun keuzes van het nieuws in feite bepalen welke onderwerpen voor de hele wereld belangrijk worden gevonden) berijdt Chomsky verschillende stokpaardjes: The New York Times en Chomsky's propaganda-model, het 'media-verschil' tussen Oost-Timor en Cambodja, de zaak-Faurisson (Chomsky verdedigt het recht van deze Fransman op vrije meningsuiting, ook al

beweerde hij dat in de Tweede Wereldoorlog geen gaskamers zijn gebruikt), en de debatten die hij met velen (onder wie Frits Bolkestein) voerde. Daarnaast is Chomsky de gids langs verschillende 'alternatieve' media, die het publiek niet murw en passief maken.

De makers Peter Wintonick en Mark Achbar hebben maar liefst vijf jaar de tijd genomen voor de productie van deze documentaire. Na de presentatie in '92 begon de film een ware triomftocht langs filmfestivals, die resulteerde in nu al acht prijzen. Zo is de documentaire onderscheiden als Beste Politieke Documentaire op het International Film Festival van Chicago en kreeg zij de publieksprijs op het Sydney International Film Festival.

Afdeling 4

Frank van Afdeling 4

Woensdag 15 september, 22.20 uur, Nederland 1

Documentaire over Afdeling 4 van Maria Roepaan, een instelling voor zwakzinnigenzorg in het Noordlimburgse Ottersum. Op deze afdeling worden zwaar lichamelijk en geestelijk gehandicapten verpleegd.

Communicatie met de bewoners is wel degelijk mogelijk, al zijn zij vaak niet in staat om meer dan een 'a'- of 'i'-klank voort te brengen of om slechts hun wenkbrauw miniem te bewegen. Het blijft voor de begeleiders echter voldoende om te begrijpen wat de bewoners willen. Zelfs telefonische contacten met ouders zijn mogelijk.

Programmamaakster Arjanne Laan, die de afdeling een maand bezocht, toont dat ook met een zware handicap een waardevol leven mogelijk is.

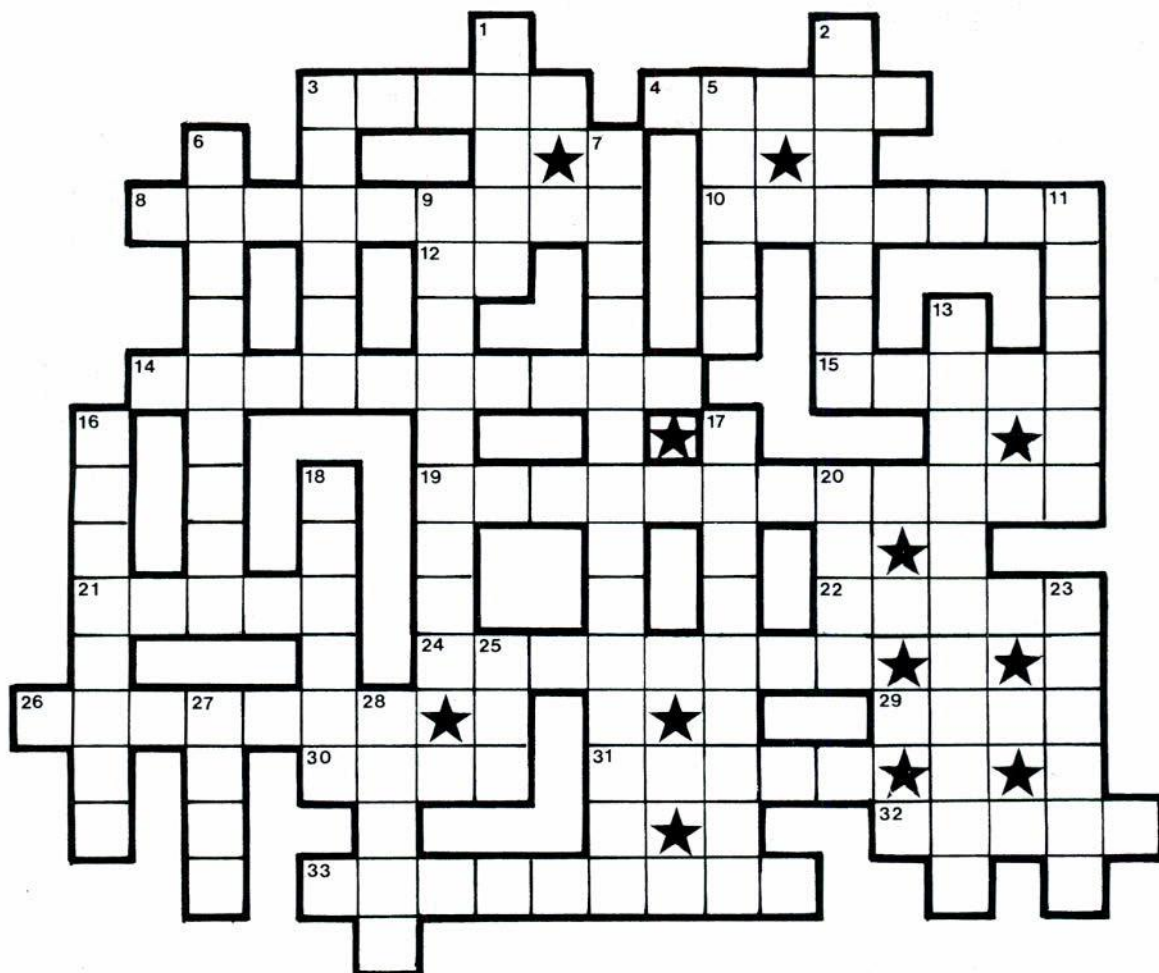
Mixed Feelings

Vrijdag 29 september, 22.55 uur, Nederland 1

Toen de blanke Anette Heunis in 1988 onderdak vond bij de familie van haar zwarte minnaar Jerry Tsie in het township Kutlanong van het conservatieve Zuidafrikaanse mijnstadje Odendaarsrus waren de reacties voorspelbaar. Het blanke deel van de bevolking sprak van een drama dat niet geaccepteerd kon worden. De zwarte inwoners van het township roemden Anette en Jerry. Uiteindelijk vluchtte het tweetal naar het thuisland Boputhatswana.

Drie jaar later maakte filmster Karin Junger met haar man Walther Haaswijk en hun zoontje een reis door Zuid-Afrika en volgde de sporen van Anette en Jerry. Tijdens deze reis legden zij de reacties van blank en zwart op deze bijna onmogelijke relatie vast. Hun reis eindigt in Boputhatswana, waar zij de twee hoofdrolspelers in dit liefdesdrama ontmoetten. Deze documentaire is eerder uitgezonden in september '91.

CRYPTOGRAM

Horizontaal:

- 3 Klaag gerust, maar gireer! (5)
- 4 Kwam de oprichter van het HV uit Tsjechië? (5)
- 8 De schillen en de dozen. (9)
- 10 Musicus die een ontsnapingsmogelijkheid bedacht. (7)
- 12 Muzikale boom. (2)
- 14 Is vast vandaag, maar morgen? (10)
- 15 Man met 'ideeën'. (5)
- 19 Gelijgezind familielid. (12)
- 21 Plant in het water. (5)
- 22 Tussen deze en 31 staan wetten in en praktische bezwaren. (5)
- 24 Is (tol)vrij. (8)
- 26 In één adem genoemd met normen. (7)
- 29 Profeet uit Samos. (4)
- 30 Oud ijzer is ook goed. (4)
- 31 Geen woorden. (5)
- 32 Op die manier (zonder r) wordt het een dwaze gewoonte. (5)
- 33 Moet aan elk begin voorafgaan. (9)

Verticaal

- 1 Goede grond; begint net als humanisme. (5)
- 2 Visite die op springen staat. (7)
- 3 Op menig terras werd zijn existentialisme besproken. (6)
- 5 Hebben niet alleen de sterksten. (5)
- 6 Ledikant of humanist? (9)
- 7 Zouden zij nooit eens gaan liggen? (14)
- 9 Plankenkoorts. (9)
- 11 En dan is er koffie. (6)
- 13 Valt gewoon uit de lucht. (11)
- 16 Brengt een waterval. (8)
- 17 Morgen. (9)
- 18 Commercieel componist. (6)
- 20 Toespraak met verstand. (4)
- 23 Moet (niet te) slim zijn. (6)
- 25 Belofte is ook goed. (3)
- 27 Gis hier naar advies. (4)
- 28 Vragen om moeilijkheden. (5)

Oplossing Cryptogram nr. 6/7

B
 V L A A M S
 E B E L O
 S C H A R R E L K I P
 H A D O W
 M A N T E L O R G A N I S A T I E
 G D A A M T
 G E V A N G E N W A G E N
 B N G E H G R
 H O M O G E E N A S I E L
 L T N N N O
 W E E N I G A O
 H E E N W E G W I
 R E H A A R D
 K A R T E L G A
 A R D E K E N
 T E L P A T R O N S
 P M

SPECIALE AANBIEDING:

KIJKEN, LUST EN STERVEN

De dubbeldikke winternummers van de Humanist hebben in de loop der jaren een speciale faam opgebouwd. In toenemende mate is voor deze themanummers ook buiten de vaste lezers grote belangstelling. Voor alle nieuwe lezers die deze speciale nummers van de Humanist hebben gemist én voor alle lezers die hun exemplaar hebben uitgeleend en nooit meer terugkregen, dit bijzondere aanbod. U krijgt van ons zo lang de (beperkte) voorraad strekt voor één tientje (plus porti) drie van de beste themanummers van de Humanist in de bus. Bij elkaar meer dan 200 pagina's over de onderwerpen Kijken, Lust en Sterven & De Dood.

In het nummer over Kijken komen enkele beroepskijkers aan het woord. Zij hebben oog voor iets dat anderen over het hoofd zien. Door heel goed waar te nemen, voegen zij iets extra's toe. Hoe doen zij dat, en: kun je dat ook leren? Aan het woord acteur/schilder Jeroen Krabbé, fotografe Laura Samsom Rous en regisseur Eric Oosthoek. Daarnaast in deze Humanist bijdragen van o.a. Kees Fens, Pierre Jansen, Yvonne Kroonenberg, Ronald Barthes en Koos van Zomeren.

Het speciale nummer over Het Sterven & De Dood is al voor veel mensen een opsteker geweest. Artikelen over: troost dat alleen bestaat als degene die lijdt het zo ervaart, over rouw dat iedereen op z'n eigen manier doet, over de buddie die zegt niet meer te vechten tegen het doodvonnis maar probeert het leed te verzachten. En over een uitvaart op z'n humanistisch ('Er is zoveel goeds om op terug te kijken'). Met een sprookje van Koos Meinderts om kinderen de dood te verklaren (leuk om voor te lezen!). En mis de vele cartoons en columns niet.

De derde special gaat helemaal over Lust. Zeventig pagina's over één van de prettigste ervaringen die een mens kan overkomen.

Waarom is Susie Orbach van mening dat veel vrouwen bang zijn voor hun lusten? En waarom denken mannen het volgens Rik van Lunsen allemaal al te weten? Waarom vindt Willeke Bezemer praten over lust in een relatie zo belangrijk maar hebben ze volgens Astrid Roemer in Suriname zo weinig woorden nodig? Een zwoel themanummer waarin grenzen worden verkend, mogelijkheden afgetast en meningen gevormd.

U kunt deze drie speciale themanummers bestellen door f 15,- (f 10,- plus f 5,- porti) over te maken op giro 58 van de Humanistische Pers te Utrecht onder vermelding van '3 x themaHumanist'. Dit aanbod geldt zolang de (beperkte) voorraad strekt. Wacht dus niet te lang met bestellen!

DRIE HUMANISTEN VOOR EEN TIENTJE